

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIV-ik évf.

Mártius—Április 1889.

2-ik füzet.

ADALÉKOK AZ IMÁDSÁG TÖRTÉNELMÉHEZ.

„Valamint az erdön minden fának saját le-
vele, saját virága van, így van minden népnek
saját vallása és nyelve.”

Mordvin mondás.

Lehet-e szó az imádság történelméről? Az imádság nem-e egy-azon mindig és mindenkor? A szív legvalóbb érzéseiből veszi eredetét s a lelki élet mélységéből emelkedik a mindenütt való Istenhez, kit az ég s az egeknek egei bé nem foghatnak, lényege kérés s e kérés egyszersmind magasztalása a legfőbb lénynek s töredelmes önmegalázás. — Tökéletesen igaz, hogy minden imádság e meghatározás alá esik, ámde tufelől nem közömbös kérdés, hogy az imádság az emberi szív milyen érzéseiből fakad, az istenség melyik jelzője személyesítettik abban a lényben, kihez intézve van és minő kérést tartalmaz? Mert bizony más dolog, ha csupán csak félelemből kérünk s megint más, ha az Istenben való öröm s a gyönyörködés az Ur törvényében késztet az imádságra s az sem mindegy, ha az ember a kegyelmes és igaz Istenhez vagy ahoz a fölényhez intézi könyörgését, a kit tűz és kőeső dicsérnek, s a kinek haragja előtt reszket a föld s végül az sem lehet közömbös, hogy tulajdonkép mit kér a halandó az élők Istenétől és kinek kéri. Annak imádsága, ki csupán magának kér az anyagi javakból, nem lehet egyenértékű azéval, a ki magának s embertársainak nem csupán ezekért esedezik, de ezeken kívül a lelki jókért is. Bizony itt jelentékeny különbségek tárulnak fel, melyeket, ha előnkbe adatnak, nem lehet nem látnunk. Ha e lényeges különbségeket vizsgálatunk tárgyává tesszük, legott észre fogjuk venni, hogy az imádságok nem ugyanazon egy magasságot érik el szárnyon járó emelkedésökben, hasonlóan az ég szárnyasaihoz, melyek repülésökben a légkör különböző magasságu emelkedéseig hatnak el. És ha ezt így látjuk e mai nap is, mennyivel inkább észrevehető a különbség az emberi nem egyes korszakainak összehasonlító történelmében és ha az imádság még az egyéni élet váltakozásai és változásai szerint is idomul, s ez nem is lehetne másképpen, mert hiszen szavai a szív érzéseibe oltatnak, mennyivel inkább változha-

tott az s kellett hogy változzék a népszellem, a művelődés s a felekezeti irányadó szempontok tartós befolyása alatt. Az emberi nem nagy egészében, a mióta történeteit ismerjük, fejlődni meg nem szünt napjainkig; az egyes népek hol lassan, hol gyorsan haladtak elé s a művelődés korszakai mind elébbre vitték a fejlődő népszellemet. Ez az elébbmenetel természetesen az erkölcsi életet is felkarolta s fokozatosan nemesítette, s a haladó művelődés hódításai közt azon az uton járt, melyen Sokrates, önmunkássága körében saját maga és mások értelmi tehetségeit fejlesztve, ki czélnak tartotta az erény megismerését s az egyes erényeket ismereteknek. A ki tudja, hogy voltaképpen mi az erény, az, Sokrates szerint, azt gyakorolja is.¹⁾ Ime Sokrates élete történelmében azt látjuk, a mit fajunk művelődésének történelmében, t. i., hogy az erényt nem ingyen kapjuk, hanem a jónak ismerete által, hiszen Aretê „az erény“, mint a hogy azt egy mélyértelmű hellén mythos mondja, Alêtheia „az igazság“ leánya. Az imádság s ezt nem szükséges itt bőven bizonyitanunk, az erkölcsi élet egyik leggazdagabb élő vize, mely üde virányait folyvást éleszti s élteti, melynek forrása nem másutt, hanem éppen magának az erkölcsi életnek mélyében rejlik s a mit onnan merit, azt valósággal adójának adja vissza, az erkölcsi élet fonyadni kezdő növényeit öntözve, új életre támasztva. Ennélfogva bizonyos, hogy az erkölcsi élet fejlődésének emelkedő fokain az imádság is emelkedik, tisztul az anyagiság salakjától, mind inkább szellemibb lesz. Ezek után bátran mondhatjuk, hogy az imádságnak épp oly hosszú történelme van, mint az erkölcsi életnek s ez megint a tudás változati fokain át gyarapodott belértékben és terjedelemben, az emberi értelem tudása pedig ott kezdődik, a hol öntudatos munkássága először fölgerjedt.

Az egyes népek fajunk történelmének egy korszakában sem haladtak egyenlőképpen, sőt a megtett utnak aránya az időhez igen jelentékeny különbözőségeket mutat elő. Mai nap is földtekénk némely népe a fejlődésnek első pályafokánál látszik lenni, úgy él, mint hajdanában a kőkorszak embere élt s a milyen gyarlók és fogyatékosok életfentartásának külső eszközei, szerszámai, fegyverei, ruházata, test tápláló eledele, a milyen hiányosok ismeretei, fejletlen nyelve, durvák erkölcssei, olyan kezdetlegesek vallásos fogalmai, illetőleg a főlényről, felesszámú nyilatkozásairól s a siron tuli életről való képzeletei. Az ilyenek imádságaikban egyebet nem kérnek, mint halászatoknak és

¹⁾ L. Aristoteles Ἠθικά Εὐδημίαια cz. művének következő helyét: Σωκράτης μὲν οὖν . . . φησὶ εἶναι τέλος τὸ γινώσκειν τὴν ἀρετὴν ἐπιστήμας γὰρ φησὶ εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς, ὡσθ' ἅμα συμβαίνειν εἰδέναι τε τὴν δικαιοσύνην καὶ εἶναι δίκαιον.

vadászatoknak életök fentartására szükséges zsákmányát s annak elhárítását, a miből reájok nézt a leggyakoribb veszély származhatik. Földtekénk különböző éghajlatai alatt az embert más-más veszélyek fenyegetik s élelmének megszokott eszközei is különbözők s e különbségeknek megfelelőleg a halász imája nem az, a mi a vadászé, s az északi sarkvidék eszkimó lakója nem azon kedvezményt kéri s nem azon veszély elhárításáért könyörög, mint a délvidéki.

A pálma és rizstermő tartományok lakója a datolya és rizs meg nem fogyatkozó terméseért imádkozik. A Kolh nép Bengáliában, mely az Árya népek bejövetele előtt, sőt még a drávida törzseké előtt is ott lakott, a hol jelenleg látjuk, ünnepélyes áldozati imájában illetéknéppen fohászokodik két főbb istenéhez:

„Oh Tari meriah! szabadíts meg minket a tigristől s a kigyótól! Oh, Pennou meriah! add meg nekünk azt, a miért sovárgunk.“ Tari a föld istennője s Pennou nem más, mint az, a mitől a népek leginkább félnek: az őstigris, a merő aczélból alkotott tigris, a ki egy napon az anyaföldből előteremt s azóta a Kolh nép mythológiájában a hadak isteneként szerepel. Azonban a déli égöv ezen a művelődés alsó fokán álló népe is, imádságaiban gyakran emlit egy főistent s ezt megkülönbözteti a többi istentől: ez a világság örök Istene. Észak-Amerika vörös bőrű lakosságának ama törzsei, melyek magokat Shis Inday-nak nevezik („az erdők emberei“), tisztelik a medvét, szentnek tartják a bagolyt és a sast, Istal Nal etche-t az emberi nem szülő anyjának tudják, a művelődés legalsóbb fokán állnak; inkább ajakmozgással és mozdulatokkal társalognak, mint szóval, egymást nem üdvözlik, egymástól nem vesznek búcsut, és mégis egy főlényben hisznek. A nyugati Inoitok főistenököt Tornasuknak nevezik ¹⁾ és így tovább minden eddig ismert nép bir a főlénynek valamely homályos tudatával, kihez kezdetleges, gyarló imádságaikat rebegték. Isten lételének öt legnevezetesebb bizonyítékai közül a negyedik: a történelmi bizonyítás, mely szerint egy vagy más Istent minden népek elismernek. Több olyan népet ismerünk, mely Istenben saját faja, vagy általában az emberi nem atyját látta. A Rig-Veda egyik legrégebbi himnusában Agni-hoz e szavakat olvassuk: „Légy kegyelmes hozzánk, mint az atya fiához“; egy másik himnusában a Rig-Vedának e szavakra találunk: „Hall-

¹⁾ Az ezen népekről szóló adatokat Élie Reclus „Les Primitifs“ című nagybecsű munkájából vettem (Páris, 1885).

gass meg Indra, valamint az atya meghallgatja fiát¹⁾ A latin eredetű népek főistenének neve tudvalevőleg Jupiter; ha e nevet alkotó elemeire bontjuk (Ju—piter), az „fénylő atyát“ jelent, mert Jovis a hellének Ζεύς²⁾ neve ugyanazt fejezi ki, a mit a szanszkrit Dyaus, t. i. a fénylő eget s a védai Dyaush pitar teljesen egyezik a latin Jupiter s a hellén Ζεύς πατήρ-rel. Ezen a vallás történelmére nézt is annyira fontos összetételnek eredeti értelme nem lehetett más, mint az „ég atya“. A héberek Istent gyakran atyának nevezik, így mondja a zsoltáriról: „Én atyám vagy te, én erős Istenem és én szabadításomnak kősziklája³⁾ „Valljon nem mindnyájunknak egy atyánk vagy-on-e?“ kérdezi Malakias.⁴⁾ Abija király neve (אֲבִיָּה) azt jelenti, hogy „atya Isten“ s ugyanilyen jelentéssel bír az Abihu név is (אֲבִי־יְהוָה). A lapp a szivárványt a čajuoks-nak nevezi, a mi szószerint annyit tesz, mint „az atya íve“, illetőleg „Isten íve“, s ugyan a lapp a villámot saját nyelvén a čatollo-nak mondja, a mi a. m. „az atya (illetőleg Isten) tüze“⁵⁾ Sajat Isten szavunk Budenz szerint a finn isä „atya“ szóval függ össze. Istent a törökök menggi ata-nak „mennyei atyának“ is nevezik. Az ó-osman čolab istennév, mely čelebi „előkelő“, ill. „vallásos férfit“ szóval függ össze, mint Vámbéry helyesen vette észre, čalaba-ból vonatott össze, mi szószerint „ősz atyát“ jelent.⁶⁾ A germánok Odin nevű főistenüket Alvader névvel is illeték és így tovább, mert távol vagyunk attól, hogy az itt felhozható példákat kimerítettük volna. A vallásos eszmék ama fogalomkörében, melyben Isten atyának mondatik, az illető fogalom átszellemlésének három fokát látjuk, a legalsóbbon ugyanis Isten atyasága csak annyit jelent, hogy benne az ember egy oly ős főlényt tisztel, ki már az időknek kezdetén munkás volt a természet alkotásaiban, ezen a fokon áll a lapp kifejezés; a középfokon Istenhez az ember oly viszonyban lenni mondatik, a melyben a fiu atyjához, e

1) L. Müller Miksa „Lectures on the Origin and Growth of Religion“ (London. 1878), a 222-dik lapon.

2) Jovis a. m. Ζεύς, l. a j és z mássalhangzók átváltozását illetőleg a latin és hellén nyelvben az itt felhozható számos példából ez egyet: lat. ju gum, hell. ζυγόν.

3) 89, 27.

4) 2, 10.

5) L. Budenz József „Magyar-ugor összehasonlító szótár“-a 824-dik lapját.

6) L. Vámbéry „Die Primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes“ (Lipscse, 1879), a 242-dik lapon.

fokon támadt a védai kifejezés, melynek hasonlóját látjuk Pál apostol következő rendeletében: Γίνεσθε οὖν μιμηταὶ τοῦ Θεοῦ, ὡς τέκνα ἀγαπητά. „Legyetek Istennek követői, mint szerelmes fiak“¹⁾ és végül a legfelsőbb fokon az emberek Isten fiainak mondatnak, p. o. Christus urunk következő tanításában: πλὴν ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, καὶ ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανείζετε μηδὲν ἀπελπίζοντες· καὶ ἔσται ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς, καὶ ἔσεσθε υἱοὶ τοῦ ὑψίστου. „Annak okáért szeresétek ellenségeiteket és jól tegyetek és kölcsönt adjatok, semmit abból nem várván: és a ti jutalmatok sok leszén és a ma' magasztos Istennek fiai lesztek“.²⁾ Az imádság is megfelelőleg e három foknak emelkedik mind magasabbra a föld színe felett a magas ég felé.

Az etymológiának egyik igen érdekes kérdése azt a gyökszót illeti, melyből a különböző népek nyelvei imádság-szavukat képezték. A hébertefillâ (אֱלֹהִים) szó, mely imádságot jelent, a palal, pul igegyökből képzett hithpaelalaknak származéka, mely gyök eredetileg a. m. „forgató“, „hengertítő“, s átvitt értelemben a magát Isten előtt megalázót s mintegy a föld porában hengergőt is jelenthette. Az imádságnak egy másik ilyen metaphoricus kifejezése a héberben az imádkozót tömjénezőnek mondja (אֲתָרָה atar). A syr selô „imádkozik“ eredetileg, a magát meghajtót, meghajlót jelentette, tehát az imádkozó mozdulatát fejezte ki.³⁾ Az uj perzsa nemanh „imádság“, ó-baktriai nemanh, szanszkrit namas a nam igegyökből származott, a mi annyit jelent, mint „meghajolni“, „fordulni“, l. Justi zend nyelvtenát a 167. és 174. l. A görög εὐχεσθαι „imádkozni“-val Curtius György szerint hangtanilag megegyező szanszkrit szó tulajdonképen „figyelmezni“-t jelent; Lasaulx e szót más-képpen eredezteti s úgy gondolom helyesebben, mint a görög etymologia nagy mestere, Curtius. Szerinte εὐχὴ „imádság“ εὐχέω-val (magniloquentia „fennyen szólás“) függ össze, εὐχέω a. m. „fennyen szólok“, a mi a latin augeo-val egyazon s az aug gyökre vezet vissza. E szerint az imádság tulajdonkép a hangos szót jelentette, l. ö. h. v. a védai brahman szót. A latin orare eredetileg „szájt nyitni“ jelentéssel bírt, átvitt értelemben a. m. 1. „szólni“, p. o. orare causam, 2. „imádkozni“, l. ö. h. v. os, oris „száj“; az illető ige eredeti értelme tehát szintén mozgást jelentett. Saját

¹⁾ Ef. 5, 1.

²⁾ Lukács 6, 35.

³⁾ Ugyanez a szó fejezi ki az arab és aethiop nyelvben is az imádság fogalmát.

imádkozni szavunk eredete homályos, régibb alakja vimád volt, így látjuk a H. Beszédben. Hunfalvy e szót a cseremiszi jumuld-, jumolt-tal hasonlítja össze, a mi vele egyértelmű, Budenz a vogul vo-u-val tartja egyazonnak, Vámbéry pedig a szláv vimodl-ból eredetnek gondolja, mi szintén „imádkozni“-t jelent. A kondai vogul vov eredetileg „szólni“-t, a cseremiszi jumuld — „Jumót (ill. a főistent) imádni“ teszen. Az altai mürgü „imádság“ a mongol mürgü-gü igéből eredt, mely eredetileg „meghajolni“-t s átvitt értelemben „imádni“-t teszen. Az oszmanli dua arab eredetű, riga hasonlóképpen s reményt és félelmet jelent, istek és dilek tulajdonképpen a. m. „kivánság“, l. az istemäk, és dilemäk igét „akarni“, kívánni“ stb. Az itt elmondottakból világosan látjuk, hogy az imádság különböző kifejezései a különböző nyelvekben eredetileg mást jelentettek, úgy mint leggyakrabban bizonyos mozgást, még pedig a meghajlást. A térdhajtás a különböző sémi népeknél a tiszteletadás s imádás külső jele volt, így olvassuk a Királyok első könyvében e szavakat: „Meghagytam pedig Izraelben hétezer embert, kiknek az ő térdek meg nem hajlott a Baalnak és kiknek szájak nem csókolták meg azt (Istennek Ilyéshez intézett szavai)“.¹⁾ Aegyptomban, Hellásban épp úgy, mint Palaestinában Isten imádásakor a hívő kezeit felemelte, így látjuk számos aegyptomi festésekben s az imádság ideographicus megjelölésében. A XXVIII. Zsoltár 2-dik vben a fohász-kodó e szavakat mondja: „Hallgasd meg az én könyörgésimnek szavát, midőn kiáltok hozzád, és midőn felemelem kezeimet a' te szentséges templomodhoz“.²⁾ A tenger isteneihez imádkozó hellén kezeit a tenger felé, az alvilági istenek egyikéhez könyörgő pedig a föld felé terjeszté.³⁾ A Pythagorast követők Alexandriai Clemens szerint (Stromat. IV.) hangosan imádkoztak, mások mormolva mondták imáikat. A mordvin halkan mondja imáját s kezét az áldozat bemutatásánál ég felé terjeszti s a szertartás bevégeztével térdén állva főpapja után éneklí az erdei istenek tiszteletére mondott imádságot. A mandsu bizonyos imádság alkalmából féltérdre ereszkedik s kezével tapsol. A Sâma-Vedában olvassuk: „Hangos énekem, oh uram! ez által magasztaltassál“ stb. Ez az, a mit Pythagoras mond az id. helyen: μετὰ φωνῆς εὐχέσθαι.

Mielőtt tovább mennék az ima tárgyalásában, két mozzanatot

¹⁾ L. a XIX. rész 18-dik vben.

²⁾ שָׁמַע קוֹל תְּהַנִּינִי בְּשִׁעֵי אֱלֹהֶיךָ בְּנִשְׁאֵי יְדֵי אֱלֹהֶיךָ בְּקִרְבֵיךָ קְרִיֶּשֶׁהּ.

³⁾ Homer II. 1,351. 9,538.

kell érintenem, u. m. 1. a vallás-történelmit, 2. a kulturait. Nagyon röviden fogok e kettőről szólni, hogy minél előbb jelen értekezésem főtárgyánál legyek.

A vallástörténelem sarkpontját az istenség eszméje alkotja. Már azokból is, a melyeket fennebb említettem, de más e tárgyra vonatkozó czikkeimből¹⁾ is világosan kitűnik azon tétel megdönthetlen igazsága, hogy egy főhatalomról való fogalom az emberi lélekkel együtt születik.

Ez az emberrel született fogalom csakis lényegileg nevezhető így, mert voltaképen nem maga a fogalom, de annak csupán csirája rejlik az emberi lélekben, mely aztán a külvilág befolyása alatt fejlődik fogalomná. Ilyeténképen a vallásos eszme történelmi fejlődése az egy Istenről való hitből indul ki; e kiindulási pontot protomonoteizmusnak nevezhetjük. A természeti erők első mozgatójához lelkünk a mindennapi s hozzánk legközelebb álló tapasztalatok benyomásai alatt emelkedik s e szerint a főlény eszméjéhez azon az uton hatol, melyen Aristoteles bölcsészete a hozzánk tapasztalatilag legközelebb állóktól (*πρότερον πρὸς ἡμᾶς*) az elméleti elvekhez (*πρότερον φύσει*) vezérel. Az Istennek eme sejtelme azonban még igen távol áll Aristoteles Istenről való eszméjétől, melyet bölcsészeti vizsgálatának két ide tartozó helyén következőkép határozott meg: „a mindeneget mozgató és senki által nem mozgató“, „a kezdet, melynek lényege tevékenység, állandékja láthatatlan s a legjobb.“ E protomonoteizmus a természetnek a még eléggé nem egyzett emberi elmére gyakorolt meglepő s oly gyakran megfélemlítő benyomásai következtében nagy hamar átváltozott a természeti erők s a természeti tüneményekben nyilatkozó erők istenítésére s ezen a téren a különbnél különb tévelygések annyira megszaparodtak, hogy ez értekezésemben ezeknek csupán csak legfőbbjeire szorítkozhatom, ilyenek: 1. a természet tüneményeinek s legfőbbképen az égi és légi tüneményeknek istenítése (*sabeizmus*); 2. a szárazon és tengeren látható állatok, élettelen tárgyak s készítmények cultusa (*fetichismus*), mit a portugál hajósok, kik Afrika nyugoti partján az ottani négekkel megismerkedve szokásaikat megfigyelték, saját nyelvökön *feitiço*-nak mondotak²⁾; 3. *Šamanismus*, a mely a földi tüneményekben nyilatkozó láthatlan erőket ruházza fel isteni attributumokkal; *Šaman* szó, mely helyesen *Saman*-nak mondandó ki, Bálint Gábor szerint a mandsu

¹⁾ E czikkek legnagyobb részt a „Ker. Magvető“-ben jelentek meg.

²⁾ *Feitiço* a latin *factitius*-ból ered s 1. csináltat. 2. ált. jelent, p. o. *chave feitiça* „álcukcs.“

sa-, sá m-bi „látok“ igéből eredt. Ez erők jótékonyok és kártékonyok lehetnek, a mint jó vagy rossz szellemek nyilatkoznak általok. A Šamannak tudni kell, hogy hol, kiben, vagy miben van a bajt okozó szellem, melyet aztán el kell üznie vagy meg kell kérlelnie. ¹⁾ Ez a vallás: a szellemek cultusa s egyik válfaja az ősök tisztelete, kik szellem minőségökben nem szűnnek meg maradékaik iránt érdeklődni s hatalmokat elég gyakran ezek megkárosítására érvényesítik az ezen cultust való népek balhiedelme szerint.

Általányosan a fetichismust, némelyek azonban a Šamanismust tartják a vallástörténelem legrégebb korszakának. Mind a két nézet téves. Hogyan is lehetne, hogy a protomonothéismus után azonnal akár a személytelen szellemi erők, akár az élettelen tárgyak cultusa következzen? A vallásos eszmék fejlődése nem mutat oly egyenes haladást alólról felfelé fokról-fokra, melyet visszaesések, hátramenő lépések meg nem zavartak volna; az ilyen haladás csak szám-tanilag gondolható s mértanilag ábrázolható, de az empiricus fejlődés egész birodalmában sehol sem fordul elő. A protomonothéismus után tehát a sabaeismus következett, mert a kezdetleges ember előtt a legmegfejtetlenebbek, titokzatosabbak az ég s az égi tünemények voltak; s míg az éj sötétje, a nap- és holdfogyatkozások, a tomboló vihar, jégeső, légkövek hullása, villám és mennydörgés borzalommal töltötte el lelkét, addig a tiszta kék ég, a nap világa, a szemlélt öröm és hála érzetére ragadta. Azt mondja, a magyar közmondás: „az éj mindennek ellensége“ s az árja népek a napot Mithra név alatt az emberi nem jóltevő barátjának nevezték. Az égi hatalmak nemcsak közvetlenül, de közvetve is a földi lényeket átható szellemek által éreztetik befolyásokat az emberrel. A nap és hold sugárait árasztja a földre, a villám a lég magasabb rétegeiből csap le, a jégeső felülről hull alá s mindezek égről jött szellemekként hatnak jótékonyan vagy kártékonyan a velek szembe védtelen emberre. E szellemeket az alexandriai synkretismus dēmiourgos-ok (δημιουργοί) neve alatt a teremtés munkája közvetítőinek tette s egész rendszert alkotott, melyben az isteni hatalom tevékenységének közvetítői soroltatnak fel. E szellemek meg nem szűnnek összeköttetésben lenni ama mennyei tüneményekkel, melyekből eredetöket vették s ez okon a šamanismus pályafokán az égbolt személyesített istenei még korántsem halványodtak, így a hold a finneknél és a csuvaszoknál

¹⁾ L. Kálmány Lajos „Mythologiai Nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban“ (Budapest, 1887.) czimű értekezését, az 5-dik lapon.

„személyesített isten, kinek gyermeke, illetőleg udvara van, kit férfinak, királynak mondanak, míg a mandsuknál csak hold-szellemet találunk.“¹⁾ Ime ebből is látjuk, hogy a vallástörténelmi korszakok nem egyoldalú s kizárólagos irányzatról tanuskodnak s az újabb alkotó elemek nem úgy érvényesülnek, hogy a régiek felől még emlékezet se legyen. Egy későbbi korszakban a szellemi erők által áthatottnak képzelt földi lények, állatok, növények, kövek és készítmények külön cultusban részesülnek s a művelődés alanti fokán álló ember arról is megfélemedezik, hogy e lények és tárgyak csupán csak jelképek, a szellemi erőkre emlékeztetők s p. o. egy állatcsont darabot minden további vonatkozás nélkül csodás erővel felruházottnak tart.

A fetischismus irányzata is ép oly távol van attól, hogy kirekesztő legyen, mint a šamanismus, hiszen az áfrikai vad törzsek isten neveinek némelyike eredetileg az eget és napot jelentette épp úgy mint az árja népeké s a legfőbb isteni lényben való hit nélkül ők sem szükölködnek, így p. o. az Ediyahok legfőbb istenöket Rupi-nak nevezik s rajta kívül számos szellemi közbenjárókban hisznek, kik a végtelen távot, mely az embert a fölénytől elválasztja, folytonos tevékenységök sajátos köreivel betöltik.²⁾ A fejlődés ezen elhajlásai közt a vallásos eszme egészséges csirája lassan bár, de észrevétlenül is mind jobban megerősödve tovább fejlődött s a vallásos fogalom, melyet az emberi képzelet az égről alászállított a földre, innen ismét felfelé emelkedett a magas égbe. A fejlődés e pályafokához érve egy szép és örvendetes látkép nyílik meg lelki szemünk előtt, mely lépten-nyomon mind magasztosabbá lesz. A vallási eszme tisztultával közelebb vezetettünk a szeretet Istenéhez.

A művelődés különböző fokain álló népeknél, mint a hogy látjuk, a vallásos életnek nem egy, minden mást kirekesztő irányával találkozunk. Az áfrikai négeknél már is találkoztunk a legfőbb lényben való hittel s viszont a fejlettebb népek vallásos életében a gondos vizsgálónak szemébe fognak tűnni a sabeismus, Šamanismus, ősök tisztelete és a fetischismus maradványai. Vegyük szemügyre a hellének és rómaiak vallásos életét s mit fogunk látni? Homer világosan mondja, hogy Zeus hatalmasabb, mint a többi isten együttesen;³⁾ a hellén bölcsök egynémelyike, így Sokrates, egy fölényben hitt és ha istenekről is szólt, e többes alakban az egy istent imálda:

¹⁾ L. Kálmány Lajos id. értekezését a 8. l.

²⁾ Müller Miksa „Lectures on the Origin and Growth of Religion“ cz. műve 109-ik lapján.

³⁾ II. 8. 18 s a kk. vv

Plato egyik művében az egész világot minden teremtményeivel együtt Istennek szeretete által teremtettnek mondja. ¹⁾ Ez az isten már nem valamely görög államnak vagy az összes hellén népnek istene: Ζεὺς Ἑλληνικός vagy Πανελληνικός, hanem a mindeneket teremtő, a kiről Jeremiás azt mondja: „teremtette a napot, holdat, csillagokat.“ ²⁾ A míg a bölcsek így gondolkodtak, a hellén néptömeg szintén már nem azt vallotta többé, a mit egykori ősei a sabeismus korszakában, sőt a természeti hatalmak személyesítői se jelentették neki többé azt, a mit eredetileg kifejeztek, hanem ethikai hatalmakká változtak át a műveltebbek vallásában, így Apollóban a művelt hellén nem napistent, ³⁾ hanem a jóst, a költészet és ének égi mesterét, a rend és törvény védnökét tisztelte s tőle kért a költő ihletet. ⁴⁾ És ime a helléneknél, a hol a vallásos eszme ily magasra fejlődött, ott látjuk a természeti erők istenítésén kívül, mely szemökben az egész teremtett világot meglelkesítette, a jó és rossz szellemek és az ősök cultusát, hiszen a πατρώοι Θεοί és a Θεοί σύναμοι-k ép anynyira az istenített ősök, mint a rómaiak Laresai, s Penatesei (a Lemuresek eredetileg szintén éjjeli bolygó lelkek, a hazajárt holt emberek, mint a hogy e latin szót Pariz Pápai fordítja). ⁵⁾ S a feticismusnak is számos jeleit találjuk meg a helléneknél, így a magicus kövek, az aerolithek, a bűvös erővel felruházott plánták (φάρμακα), p. o. egy pontusi növény felhasználásával az ember a gabonát más ember földjéről a magáéra áthozhatónak vélte. Ha az egy Istent imádó zsidók oly könnyen s oly sokszor vissza nem esnek vala a sabeismus cultusába, bizonyára Mózes nem mondta volna Izrael népének: „Se pedig fel ne emeljéd a te szemeidet az égbe, hogy látván ott a napot és holdat és a csillagokat, az égnek minden seregeit, meg ne csalattassál és meg ne hajtsad magadat azoknak és ne tiszteljed azokat, melyeket a te Úrad Istened közöltt minden népekkel, kik az egész ég alatt vagynak.“ ⁶⁾ De nemcsak az égi testek tisztelete, hanem

¹⁾ Tim.

²⁾ 31, 35 נְתַן שְׁמֵי שָׁמַיִם לְאֵר וְיָרַח וְכָל כּוֹכַבֵּי שָׁמַיִם stb.

³⁾ Az Ἀπόλλων név valószínűleg ἀπόλλυμι-vel („pusztítani“) függ össze s eredetileg a meleg égélj delelő napját jelentette.

⁴⁾ Az Apolló által megihletet, ki megkapta, a miért esedezett, a lelkesedést, a hellének φοιβάλαμπτος-nak vagy φοιβόληπτος-nak is nevezték, a Phoibos által megragadottnak.

⁵⁾ L. „What is Left of Christianity? By W. S. Lilly“ megj. „The Nineteenth Century“ 1888. évf. augusztusi számában.

⁶⁾ Mózes V. k. IV. r. 19. v.

a Šamanismus szellemei is jól ismertek Izrael népe előtt, mint a hogy Saul példájából látjuk, a kit egy gonosz lélek gyötört, „mely az Urtól bocsáttatott.“¹⁾ A rosz szelleme, testi betegség és erkölcsi nyavalya, az a z ö r d ő g, melyet Krisztus urunk mondása szerint böjtöléssel és könyörgéssel lehet kiűzni. Azt a kórságos fiút, ki nyavalyásul gyötörtetett, „mert gyakorta esett a tűzbe, gyakorta a vízbe“, a šaman vallás papjai, a mongolok bö g ê-i, a török eredetű nép fajok k a m-jai (a székeleyknél k a n t a „kuruzsló“, l. ö. h. v. a hun E s-k a m és A t a-k a m nevet²⁾) lármával vagy bűbájos szerekekkel igyekeztek volna meggyógyítani, kit Krisztus urunk tanítványai nem gyógyíthattak meg, megváltónk, mint a hogy Máténál olvassuk, k ö n y ö r g é s és bö j t ö l é s által megrögzött bajától meg s z a b a d i t o t t a.³⁾ Mikor a jósnő Endorban Saulnak egy vén embert idézett fel, a kin bő köntös volt, e vén emberben Saul Sámuelre ismert „és artzal a föld felé meghajtá magát és tisztességet tón neki“. Ez a Sámuel bizonyára az ősök tiszteletének egyik alakja, kit a néphiedelem a jóslás tehetségével ruházott fel s illetéknépen az isteni attributumok egyikének tett részesévé. Azok, kik a holtak szellemeit felidézték, héberül o b ô t (רִבְרִיבִי)-oknak neveztettek. És a fetischismus világos mutatójelei sem hiányoznak Izraelnél, mert mi egyéb volt az Ezékiel által említett „egybeszorító szerszám“,⁴⁾ (רִיבְרִיבִיבִי, mely szó eredetileg a kiterjesztettet, vagy kiterjedőt jelenti, l. ö. h. v. az aethiop safecha „kiterjeszteni“ igét), ha nem amulet? (az a m u l e t szó valószínűleg az arab h a m û l a t ű m „tereh“ alakból lett). A prophéták örökös küzdelemben vannak a sabeismus, samanismus s fetischismus követőivel, kiknek lelke hozzátapadt e balhiedelmekhez s nem tudott az egy Isten magasztos eszínjéhez felemelkedni.

Ezek után áttérünk az említettem mozzanatok másodikára, a kulturait értem. Az egyenlőségi tan merev theoretikus kifejtésében ellentétben áll mind azzal, a mit a természetben látunk. Az egyes népfajok sem ruháztattak fel egyenlőképpen a szellem adományaival és ha a művelődés terén a legmesszébbre haladott népek lelki világába mélyedünk be, a gondolkodásnak három főirányát fogjuk észre venni, n. m. 1. az általányosítót, 2. a megkülönböztetőt, 3. az okfürkészt. E különböző irányok természetesen különböző eredményekhez vezetnek; az általányosító rendszerek alkotására, a megkü-

¹⁾ Sámuel I. k. XVI. r. 14. v.

²⁾ L. Vámbéry „A Magyarok Eredete“ a 43-ik lapon.

³⁾ Máté XVII. 21.

⁴⁾ XIII. r. 18. v.

lönbötető az egyes tények és adatok megfigyelésére indit, az okfűrkészés a bölcsészeti tanulmányt fejti ki. Némely nép kiválóan szemléleti, míg a másik a tapasztalati ismeretek terén tűnik ki, az egyik nép a szellemi munka terén merészen alkot, a másik óvatosan alkalmaz, az egyiknek élénk művészi érzéke van, a másik e tulajdonnal nem dicsekedhetik. A népek abban is különböznek egymástól, hogy az egyik az ismeretek egyetemének egyik ágát, a másik a másikat ápolja kiváló előszeretettel. A dispositiók e különfélesége meg van már a népfajok lelkében s az ebből elágazó egyes népeknél nem egyforma arányokban nyilvánul. Ez a népi különbség azonban maga is változást szenved, még pedig 1. a népek érintkezései, 2. a különböző népek vegyülése által. Ez a vegyülés magyarázza meg p. o. a spanyol nép következő vonásokból álló jellemét, melyet Emilio Castelár felette érdekesen e szavakban vázol: „A ki physiologiai elemeinket vizsgálja, különböző egymás tetejébe halmazott tényezőket fog találni. Az iberiai könnyedséghez odasimul a kelta súlyosság, a kelta súlyhoz a görög ihlet, a görög ihlethez a latin bátorság, a latin bátorsághoz a german individualismus, a german individualismushoz az arab szenvedélyesség. Mindez összeolvadva található meg, s képezik a megváltozhatlan alapot e faj halhatlan természetében, melynek győzedelmes összeforrasztó ereje lehetségessé tette, hogy mindamaz elemek, melyeket a történelmi véletlen feléje sodort, saját erejévé átalakitassanak. Ebben hasonlít a fához, melynek meg van az a csodálatos tulajdonsága, hogy magába tudja szívni a föld nedveit, az esőt és harmatot, a légkör sajátosságát egyaránt.“¹⁾ Ha földtekénk ethnographiai képére tekintünk, a művelődésnek az isotherm vonalokhoz hasonló elhajlásait fogjuk látni és ha e vonalok közt valamely művelődés chronologiai folytonosságát vesszük szemügyre, azt fogjuk látni, hogy minden művelődésnek meg voltak hosszabb vagy rövidebb időre szóló visszaesései, elhanyaglásai. E szempontra helyezkedve, nem lesz reánk meglepő annak látása, hogy míg az egyik nép ugynevezett vaskorát éli, a másik és talán szomszédjában még a kőkorszak neolith fegyvereivel s szerszámaival támad s védekezik s elégiti ki egyszerű életmódja kevés igényét. Még egy dologra kell különösen figyelmeznünk s ez az, hogy legkülönösebben az ó-korban az akkori kultur-népeknek és államoknak a művelődés nem egész egyetemét hatotta által, mert akkor még nem volt oly térszínítő (niveleur) mint a közoktatásnak jelenlegi intézményei, sőt maga a lakosság is,

1) L. a „Nemzet“ 70-dik számának mellékletét (1882-ben).

még eredetére nézt is különböző elemekből állott, így p. o. Attikának legszebb virágzása korszakában 400,000 rabszolga mellett csak 140.000 szabad polgára volt. A sophisták és rhetorok pénzért tanítottak s ezért a szegények nem vehettek részt előadásaikban. Ezek s az athenei eupátridák igen rossz neven vették Sokratestől, hogy ingyen tanít s ez által az ismereteknek a nagy tömeg közt is utat nyit s a mit nyíltan ki nem mertek mondani, az ellene támasztott vádban kerülő uton jutott kifejezésre, midőn a vádirat azt állította felőle, hogy az ifjúságot elrontja: *ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων.*¹⁾ Végül minden emberi társadalomban néhány egyén annyira kiválik polgártársai közül, hogy ezekre környezetük rendes mértéke nem is illeszthető. Az ilyen lángeszek alkotásai gyakran nem is azon korszakra hatnak, a melyben élniök s munkálkodniok adatott, hanem a későbbi időkre, hasonlóan a napsugarakhoz, melyek a légkör magasabb rétegein úgy hatnak keresztül, hogy azokat át nem hevitik s az, a mi távclabb esik eredetöktől, földünk felülete részeseedik jótéményeikben.

Az erkölcsi élet az említett mozzanatok mindegyikével szoros kapcsolatban áll, s ha a kettő egymással összhangzó, de csak ezen feltétel mellett, velök emelkedik, velök sülyed.

S ezek után visszatérhetünk jelen értekezésünk főtárgyához.

Az imádság értéke négy tényezőtől függ, u. m. 1. az istenség-ről, ill. a fölényről való vallásos fogalomtól, 2. a művelődés fokától, 3. az etnós lelki tulajdonságaitól, 4. az egyéniségtől. E négy tényező együttesen működik közre. Innen van, hogy Izraelnél a farizeus nem úgy imádkozott, mint a sadduceus s ezekétől megint különbözött a nazir imája. A vallásfelekezetek, ha bizonyos földolgozatra nézve egy alapon is állnak, a vallásos eszmék körében mégis annyira elágazók, hogy idő multával az egyesítő kapcsok azon arányban lazulnak meg, a mely arányban a különbségek szemmel láthatóbbakká lesznek. Ugyanazon népnek művelt elemei a vallásos eszméket más-kép fogják értelmezni, mint a műveletlenek, ezért mondja János, hogy „a ki setétben jár, nem tudja hova megyen“.²⁾ A népszellem vele született s idők folytán a viszonyok hatalma által elsajátított dispositiói szerint, az imádság a különböző népeknél az általános vonások mellett is sajátos jelleggel bír. Másért eseng a földműves, mint a pásztor, s a vadász és halász se azt kéri, a mit ez a kettő; a

¹⁾ Plato Apol. p. 24. Sokrates az utczáról hitta meg hallgatóit, ha arczkifejezésök iránt bizalmat érzett.

²⁾ 12, 35.

földművelő skythák (Σκ. ἄροτριρες) bizonyára nem azért könyörögtek, a miért azon névrokonaik, kik vándoréletet folytattak (Σκ. Νομάδες). S nemcsak a néplélekről lehet szó, de a népek kedélyvilágáról is s ennek sajátos hullámzása nagyon is észrevehető a különböző népek imádságain. És végül az egyéni tényező veendő számba s erre különös súlyt kell fektetnünk, mert hiszen az imádság egyéni életünk mélységéből tör elő, kedélyvilágunknak ez egyik legönkéntesebb nyilatkozata, az egyéni lélek ennek szárnyain emelkedik teremtőjéhez. Hála az isteni gondviselésnek, a szolgaság korszakaiban is támadnak a szabadságnak valódi apostolai, világos szellemek fénylenek a sötétség századaiban is, a műveltség alanti fokán álló népeken se sujt egy oly átok, mely ne engedné, hogy közöttök is egyesek ne emelkedhessenek fel a szellemi kitünőségnek addig nálók nem látott magaslatáig s az ilyenek tekintélyét bizonyára népok érezte is. Ezek a vallás terén is könnyen válhatnak reformátorokká, egy új felekezet, vagy legalább egy új világnézet megalapítóivá. Ezért ne csodálkozzunk, ha a művelődés alanti s legalantibb fokán álló népeknél is oly imádságokra találunk, melyek egy fennkölt szellem elmélődésére vallanak. A Yebu nép Afrikában az ég királyához s urához, a láthatatlan teremtőhöz imádkozva a földre tekint s egyik imája így hangzik: „Isten az égben, óvj meg minket betegségtől és haláltól. Isten, adj nekünk boldogságot s tudást.“¹⁾ Mennyivel magasabbra emelkedik ez az imádság, melyben a Yebu boldogságért s ismeretekért könyörög a láthatatlan teremtőhöz, mint a Kolh népé, mely a mint fennebb láttuk, Tari meriah-hoz és Pennou meriah-hoz e szavakkal imádkozik: „O Tari meriah! szabadíts meg minket a tigristől s kigyótól! O Pennou meriah! add meg nekünk azt, a miért sovárgunk.“ A helléneknél a bevett szokásos imádságok felett mily magasan emelkedik Kleantes, Zenon tanítványa, következő imádsága:²⁾

„Te a halhatatlanok dicső királya, kit különböző nevek alatt imádnak, ki örökön örökké mindenható és a természet alkotója vagy, ki törvényeid szerint kormányozod a világot, légy üdvöz! Minden halandó szabadon hívhat téged segélyül; mert mi gyermekeid, képmásaid vagyunk. Én örökké dicsőítlek és örökké hirdetem hatalmatodat... Te hatod át és termékenyited mindazt, a mi van. Te legfőbb király! nálad nélkül mi sem történik, sem a földön, sem az

¹⁾ L. Müller Miksa id. könyvének 109-dik lapján.

²⁾ Κλέανθους Ἔμνος εἰς Αἴα.

égben, sem a tengerek mélységében, a rosszat kivéve, a mit a halandók elkövetnek... Te mindennemű javaknak alkotója, az emberek atyja! szabadítsd meg őket a szomorú tudatlanságtól; oszlasd el lelkök homályát, ismertesd meg velök a te bölcseségedet, melylyel a világot kormányzod, hogy téged tiszteljünk és szüntelenül dicsőítsük műveidet, a mint az halandókhöz illik.¹⁾ Kleanthes azon Zenon tanítványa volt, kinek

¹⁾ L. „Az ós keresztény irodalom monographiája“ írta Károly János Budapest, 1882), a 152—153 lapokon. Az eredeti szöveg így hangzik:

Κύριε τ' ἀθανάτων, πολυώνυμε, παγκρατὲς αἰεὶ
 Ζεὺς, φύσεως ἀρχηγέ, νόμου μέτα πάντα κυβερνήων,
 Χαῖρε· σέ γάρ παντεσσι θέμις θνητοῖσι προσαιδᾶν·
 Ἐκ σοῦ γάρ γενος ἐσμέν, ἐνός μίμημα λαχόντες
 Μοῦνον, ὅσα ζῶει τε καὶ ἔρπει θνητ' ἐπὶ γαῖαν·

(tehát „főled vagyunk mindnyájan, egynek hasonlatosságát nyerve, mind azok, kik a földön élünk s mozgunk.“ K. ezt a verset hiányosan fordította.)

Τῷ σε καθυμνήσω, καὶ σὸν κρατος αἰὲν αἰέσω·
 Σοὶ δὴ πᾶς ἔδε κόσμος ἐλισσόμενος περὶ γαῖαν
 Πείθεται, ἧ κὲν ἄγης, καὶ ἐκὼν ὑπὸ σέοιο (αἰττικαὶ σοῦ) κρατεῖται·
 Τίον ἔχεις ὑπερβῶν ἀνικητοῖς ἐνὶ χερσὶν
 Ἀμφίκη, πυρόντα, αἰεζῶντα κεραυνόν·
 Τοῦ γάρ ὑπὸ πληγῆς φύσεως πάντ' ἐρρίγασιν,
 ὧ σὺ κατευθύνεις κοινὸν λόγον, ὃς διὰ πάντων
 Φοιτᾷ, μιγνυμένος μεγάλοις μικροῖς τε φάεσσιν,
 ὧς τόσος γεγάώς, ὕπατος βασιλεὺς διὰ παντος·

(K. fordításában mellőzte a σοὶ δὴ πᾶς ἔδε κόσμος-sal kezdődő szöveget egész a „ὧς τόσος“ szavakig; a kihagyott szöveg értelme a következő: „Az egész világ a te rendeletedből fordul a föld körül s engedelmeskedik, bár merre hajtsad s önként hódol neked. Oly eszközt tartasz halhatlan kezeidben, mint a kétélű, tüzes örökéletű villámot. Ennek ütésétől a természet lényeknek mindegyike fél és megretten. Értelmet adtál neki, hogy mindeneken áthatva, a nagyhoz és kicsihez egyaránt hozzá vegyüljen.“)

Ὁὐδὲ τι γίγνεται ἔργον ἐπὶ χθονὶ σου δίχα, δαίμων,
 Οὔτε κατ' αἰθέριον θεῖον πόλον, οὔτ' ἐνὶ πόντῳ,
 Πλὴν ὅποσα ρεζουσι κακοὶ σφετέρησιν ἀνοσίαις·
 Ἀλλὰ σὺ καὶ τὰ περισσὰ ἐπίστασαι ἄρτια θεῖναι
 Καὶ κοσμεῖν τὰ ἄκοσμα, καὶ οὐ φίλα σοὶ φίλα ἐστίν·
 ὧδε γὰρ εἰς ἓν ἅπαντα συνήρμοκας ἐσθλά κακῶσιν
 ὧσθ' ἓνα γίγνεσθαι πάντων λόγον αἰὲν ἔόντα,
 Ὅν φεύγοντες ἐῶσιν ὅσοι θνητῶν κακοὶ εἰσι,
 Δύσμοροι, οἳ τ' ἀγαθῶν μὲν αἰεὶ κτῆσιν ποθέοντες,
 Οὔτ' ἐσπρόσαι θεοῦ κοινὸν νόμον, ὅτε κλύουσιν,
 ὧ κεν πειθόμενοι σὺν νῆϊ μίτον ἐσθλὸν ἔχουσιν
 Αὐτοὶ δ' αὐθ' ἔρμησιν ἄνευ καλοῦ ἄλλος ἐπ' ἄλλα.

bölcsészetét Simplicius néhány példával oly találóan jellemzi. Ch. u. előtt 260 évvel Assosban született Mysiában; Zenont husz évig hallgatta s a Stoában követője volt. Stobaiosnál maradt meg számunkra Zeushez intézett fennebbi imádsága. Sokrates egyszerien a jót kérte az istenektől, a kik legjobban tudják, hogy mi válik az emberek javára εὐχετο πρὸς τοὺς θεοὺς ἀπλῶς τ' ἀγαθὰ διδόναι, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότες ὅποια ἀγαθὰ ἐστίν (I. Xenophon, Memor. 1, 3, 2). Az „Alkibiades II.“ czimü munka írója, kit a régiek Platónak tartottak, egyikét a hellén ó-kor legmélyebb értelmű imáinak őrizte meg az utóknak:

Zeῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐσθλὰ καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις
 Ἄμμι δίδου, τὰ δε δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπαλέξειν.

„Zeus, király, a jót akár kérjük, akár nem, add meg nekünk, s a rosszat, ha (nem tudva) kérnök is, háritsd el tőlünk.“

A spártaiak arra kérték az isteneket, hogy a jót a széphez hozzáfűzzék s ehez még azon erkölcsi erőért könyörögtek, mely a szenvedett sérelmet elszenvedteti: τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς διδόναι — ταῖς εὐχαῖς προστιθέασι τὸ ἀδικεῖσθαι δύνασθαι (I. Plutarchus Mor. p. 232).

Ez imának szerzőjét nem említi Plutarch, de mindenkől látjuk, hogy szerzője Spárta egyik legmélyebb eszü bölcse volt, kit a valódi humanismus, az emberszeretés meleg érzete lelkesített. Az a bánásmód, a melyben Spartában a Heloták részesültek s néhány vad szokás, melyekhez e nép szivósan ragaszkodott, éles ellentétben állnak a közölt imával, mely mégis, bizonyára nem azonnal, de lassan-lassan közkeletivé lett a spártaiaknál. Ily hatást gyakorol az egyén a tömegekre. S e példák sorát Sokrates végső imájával rekesztem

Οἱ μὲν ὑπὲρ δόξης σπουδῆν δυσεριστον ἔχοντες,
 Οἱ δ' ἐπὶ κερδοσύνας τετραμμένοι οὐδενὶ κόσμῳ,
 Ἄλλοι δ' εἰς ἄνεσιν καὶ σώματος ἡδέα ἔργα,
 Σπεύθοντες μάλα πάμπαν ἐναντία τῶνδε γενέσθαι·

(Mind ezt K. nem fordította az Ἄλλὰ συ-η kezdve)

Ἄλλὰ Zeῦ πάνθωρες, κελαινεφες ἀρχικέραυνέ,
 Ἀνθρώπους ρῆοιο ἀπειροσύνης ἀπὸ λυγρῆς,
 Ἦν σὺ, πάτερ, σκέδασον ψυχῆς ἄπο, δὸς δὲ κυρῆσαι
 Γνώμης, ἧ πίσυρος σὺ δίκης μετὰ πάντα κυβερνᾷς,
 Ὅφρ' ἂν τιμηθέντες ἀμειβώμεσθα σε τιμῇ
 Ἵμνουῖνες τὰ σὰ ἔργα διηγεκέας, ὡς ἐπέοικε
 Θνητὸν ἐόντ', ἐπεὶ οὕτε βροτοῖς γέρας ἄλλο τι μεῖζον,
 Οὔτε θεοῖς, ἧ κοινὸν αἰεὶ νόμον ἐν δίκῃ ὑμνεῖν·

(Ez utóbbi szavak hiányoznak K.-nál.) L. Mullach „Fragmenta philo: ophorum graecorum“ (Paris, Didot, 1860), I. k. a 141-dik lapon.

be, melyben így szól: „De imádkozni szabad és kell talán az istenekhez, hogy az átköltözés innen oda szerencsés legyen. Ezért imádkozom is s így történjék“. ¹⁾

Épp azért, mert több tényező hat közre a vallásos élet kifejtésénél, a vallás nem tart mindig lépést a művelődéssel, sőt a művelődés közepett gyakran ott látjuk vadon burjánolni a vallástalanságot. Erre nézve érdekes példákat hoz fel Müller Miksa. ²⁾ Ábrahám, a nomád kor e nagy alakja, teljesen át volt hatva Isten eszméjétől, míg Salamon király, a tudomány s művészet előkelő nagy pártfogója, Chemoš-nak s Moloch-nak templomokat épít: „Mert Salamon követi vala az Astoret bálványt, a' Sidonbeliek Istenét és a' Milkómot az Ammoniták utálatos bálványát“. ³⁾ Az indusok, kik ezer év előtt az Upanishad-okban a vallás bölcsészet legmagasabb tetőire értek, jelenleg több helyen az állatimádás mélységeig süllyedtek alá. Az itt mondottakból az is következik, hogy a vallásos eszmék fejlődő növekedése nem áll egyenes arányban az idő folyamával és ez a vallástörténelem adataival bebizonyítható tétel teljesen megegyezik a keresztény hittel, mely szerint „A próféták s apostolok fundamentomának belső szegletköve a Kristus“ ⁴⁾ és „más alapot senki nem vethet.“ ⁵⁾

A népek sajátos jellegök szerint alakulnak a kedélyök mélységéből eredő imádságok; de ez még nem minden s bármely nép individualis életében a történeti korszakok újabb eszméket hoztak előtérbe, melyekhez újabb remények s vágyódások fűződtek. Ez eszmék, az erkölcsi világ e hatalmas mozzatói, ébresztői, villanyozói az imádságban is kifejezésre találtak. A nép, s különösen az ó-korban, különböző osztályokra oszlott az elhivatások és foglalkozások szerint. E különböző osztályok életfentartásokra a gondviselésnek más-más jótéteményeit igényelvén, azért könyörögtek, mi reájok nézve a főszükség, a földmivelő a terményeket éltető esőért a kellő időben, a katona győzelemért és így tovább. Az egyén is éltének váltakozó pontjain azt kéri a jóságos gondviseléstől, mire éppen akkor leginkább reászorul s illetéknéppen kétféle imádságról lehet szó: az általánosról és az alkalmiról. Igaz, minden imádság, még a legálta-

¹⁾ Ἄλλ' εὐχασθαι γέ που τοῖς θεοῖς ἐξεστί τε καὶ χρὴ τὴν μετακλισίην τὴν ἐνθιναῖε ἐκαταε εὐτυχῆ γενέσθαι· ἃ θῆ καὶ ἐγὼ εὐχόμεν τε καὶ γένοιτο ταύτῃ. I. Plato Phaedonjában a 66-dik fejezetben.

²⁾ „Lectures on the Origin and Growth of Religion“, a 66–67 lapokon.

³⁾ Királyok I. könyve, XI. r. 5. v.

⁴⁾ Ef. 2, 20.

⁵⁾ I. Kor. 3. 11.

lánosabb is bizonyos pontig alkalmi, mert nincs két oly ember, a ki ugyanazon egy érzéssel imádkozzék, a valódi imádság pedig az érzés legközvetlenebb, legőszintébb kifejezése, mert az imádkozó lelkét önti ki Isten előtt s bizvást állíthatja magáról, a mit Elkána Anna nevű felesége mondott Elinek: „Nem vagyok, uram, részeg, hanem keseredett szívű — vagyok; sem bort, sem egyéb részegítő italt nem ittam: hanem az én szívemnek kívánságát öntöttem az Úr eleibe.“¹⁾ Az imádság annál magasabb, minél kevesebb önző, tehát minél inkább öleli fel magába az emberiséget, más szóval minél általánosabb. És ha e szempontról vizsgáljuk a különböző korszakok és népek imádságait, el kell ismernünk, hogy a Krisztus urunk által tanított „Miatyánk“ tiszta fenségét illetőleg minden imádság felett áll, már csak azért is, mert ebben az imádkozó nem magáért csupán, hanem embertársai javáért is könyörög.

És most lássuk, mint alakult az imádság a különböző népfajok és népek lelkében.

Kezdjük Aegyptommal, melyet a zsolnárió Kham földjének nevez. Az Aegyptomiak a protosemiták közül valók, Ázsiából jöttek át a Suesi isthmuson Áfrikába s a művelődést a Niluson felfelé terjesztették; nyelvök a sémi nyelvekkel ősi rokonságban áll, a mint ez, hogy egyebet ne említsek, az igeképzésből világosan kitünik. Ez a nép igen vallásos volt, mint a hogy erről szokásai, képzőművészetének felelő maradványai s irodalma tanuskodnak, s a főlényt számos külön nevek alatt buzgón imádták, tőle várva a jutalmat vagy büntetést a siron tuli világban, mely leginkább foglalkoztatta kedélyvilágát.

A felvilágosultak és papok tudták, hogy e sok név egyazon Istent nevez meg, a nép azonban minden ilyen névnek személyt is költött s illetéknéppen felettébb is megélenkült pantheonjok. Ammon a szülőt és a titkos erők felfedezőjét, napfényre hozóját jelenti; Imhotep a magát megismerő s minden ismeretet magára vonatkozó istent; Pthah a teremtett világ csalhatatlan művészt; Osiris a jószágos főlényt jelenté.²⁾ Isten folyvást való küzelemben van a gonoszszal, melyet a kietlen pusztához hasonlítottak, míg Istent a Nilusban látták jelképezve. Râ „a nap“ az isteni főlény naponként látható nyilvánulásának tartatott, míg a gonosz szellemét az éj sötétjével azonosították.

¹⁾ Sámuel I. k. 1. részének 15. v.

²⁾ L. „G. Masperó's Geschichte der Morgenländischen Völker in tetertum“ németre fordította Pietsch-mann (Lipce, 1877), a 28-ik lapon.

A főistenhez intézett egyik ima így hangzik :

„Imádás neked, — a ki megifjodsz és megelevenedsz, s a ki minden nap magadat életre hozod! Imádás neked, a ki az ős khaosz-ból (n u) felemelkedel, hogy megelevenítsd teremtményeidet, a ki az eget teremtetted s láthatárának titkait elrejtetted! Imádás neked Râ, a ki az élet sugarait idejében árasztod az értelmes lényekre! Imádás neked, a ki az isteneket teremtetted, a kinek ábrázatját senki sem ismeri! Imádás neked! Ha megjáród a mennyei útát, a téged kísérő istenek örvendeznek.“¹⁾ Egy T e t a a n c h nevű hivatalnok, kinek minden nap reggelén a királyi palota legmagasabb erkélyére kellett menni, hogy onnan a felkelő napot Pharao nevében imádjá, ily imádságot mondott: „Imádás neked, ó Râ, a ki éppen most vagy felkelőben megifjodva! Feléd jövök, téged magasztallak — — — — — . Én Pharao, a nap fiának lelke, szintén megifjodom, ha szépségeidet szemlélem. Add, hogy a te fényedben ragyogjak, hogy az alvilág kapui mellett elmehessek stb.“ Más ilyen himnuszok a lenyugvó nap-hoz intéztetnek. A halottak könyvének százhuszonöt fejezete szintén számos imádságot tartalmaz.

A sinai birodalomban háromféle vallásról lehet szó, u. m. Confucius vallásáról, a Taôismusról s a Buddhismusról. Az ős régiségben a sinaiak egy S h a n g-t i nevű főistent imádtak, a ki egy egész sereg isten²⁾ felett uralkodott. Ugy látszik történetök eme legrégebb korszakában, melynek irott nyomai egész F u-h i uralkodásáig vezetnek vissza (34—68 évvel Chr. előtt), bálványokat nem ismertek s a lélek halhatatlanságának hité élt lelkökben; babonájok azonban már ekkor is felettébb sok volt. Confucius (szül. 551 évvel Chr. u. sz. e.) és L a ô t s e (54 évvel született Confucius után) ezt az ősi hitet igyekeztek a babonától megtisztítani s így eredt Sina ama két vallásfelekezete, melynek egyike Y ű (Confucianismus), másika T a ô-nak neveztetett (ez utóbbit L a ô-t s e alapította). A Buddhismus csakis Chr. u. születése előtt egy századdal hatolt be Sinába, Indiából a Brâhmanok által kiüzetve, hol azonban oly mély gyökeret vert, hogy az üldözések ellenére is ismét életűnt. Confucius leginkább a gyakorlati erkölcsant fejtette ki s noha elismeri S h a n g-t i főisten-ségét, az egy császár kivételével tiltja, hogy imádják. A császár bizonyos alkalmakkor intézett imákat a főlényhez, a mindenek terem-

¹⁾ Maspero „Sur la litterature religieuse“ megj. a „Revue politique“ 1872-dik évfolyamában, l. a 461-dik lapon.

²⁾ Ez istenek a csillagok, levegő, vizek stb. szellemei.

tőjéhez, u. m. a nyári s téli napfordulatkor stb. „Imádni kell az isteneket és a szellemeket — tanítja Confucius, — de az ember tartsa magát távol tőlök.“ A ki ilyet tanít, az a vallásreformator nevére ne tartson számot, mert a vallásos élet sarkpontja éppen az Istenhez való közeledés. La ô-tse egész más uton járt, mint Confucius, a valásbölcészet meredek magaslatait szerette felkeresni, a főistent ő is Shang-tinak nevezte, de gyakrabban illette a Li „értelem“ vagy Ta ó névvel „legfőbb értelem.“ A régi babonákat mind meghagyta, sőt még az idegen babonának is utat nyitott vallásfelekezete hitczikkeibe. ¹⁾ „A sinai taoismus theologiájában az ember nem csak lélekből és testből áll, hanem a testhez még egy az aegyptomi ka-val lényegében teljesen megegyező elem szövődik, a mely a hálál után belőle tetzése szerint kimozdulhat, ideiglenesen itt e földön járhat, kelhet, de gyakori bolyongásai után abba visszazáll. Az ősök szelleme az utódokat végkép el nem hagyja, hanem ezen ka alakjában örökdik feltők. La ô-tse tanaiban az indiai befolyásnak világos jeleire találunk.“ ²⁾ Indiának Sinával való összeköttetéseit illetőleg, l. Pliniust VI. 88.

A Kao wang king (a buddhismus egy breviariuma) elmondása előtt a sinai buddhista így imádkozik:

„Ó nagyon könyörületes és jótékony, irgalmazz az élőknek! Ó nagyon boldog és nyugodt, segíts meg minket az igazság megszerzésére!

Te, ragyogó és szépséges saját természetes fenséged által, tedd, hogy ma tökéletes szíveddel üdvösséget találjak rendeleteidben s nevednek imádásában.“ ³⁾

Japánban két vallásfelekezet van, u. m. a shintôismus és a buddhismus, előbbi eredete az idők homályába vész, utóbbi a Ch. u. sz. után való IV. s VI-dik száz év közt hatolt be. A shintô vallás a főlényt Amé-nomina-kanushi-nokami-nak „az ég központi urának“ nevezi. Ez a főlény magából két más istent nemzett, u. m. Tokami-mus-subino Kami-t és Kam-mussubi-

¹⁾ Catalogue du musée Guimet par L. de Milloné (Lyon, 1883), a LVI—LVIII. lapokon.

²⁾ „Elnöki megnyitó beszéd“ mondta gr. Kuun Géza, l. a „Hunyd. tört. és rég. Társulat“ évkönyveinek IV. k., a 12-dik l.

³⁾ „Abhyudgatarája Avalôkitêçvara sûtra“ l. a „Giornale della Società Asiat. Ital.“ II. k. 71. l.

no Kami¹⁾-t, kik a teremtés nagy munkájában segédjei voltak. Tehát itt is épp úgy van szó ahárom isteni főlényről, mint a taóizmusban, a melynek két háromsága van, u. m. a szellemi és anyagi, az előbbi a felsőbb, melynek elseje maga Shang-ti (l. ö. h. v. az indiai Trimurti-t). A shintó vallásfelekezeten levő hisz a lélek halhatatlanságban s a siron tuli igazságszolgáltatásban. Az ősök tisztellete náluk is épp úgy meg van, mint a sinaiaknál, bálványaik nincsenek, templomaikban tükröket helyeznek el a tisztaság jelképeül. A riô-bu nevű vallásfelekezetet, mely a shintóizmus és buddhizmus összekegyedéséből támadt kevéssel ezelőtt Japán császára eltörölte.² A japáni nyelv bizonyos távoli rokonságban áll a turáni nyelvekhez, a mi a sinairól nem mondható. Úgy a sinai, mint a japáni nem nagy hajlandósággal viseltetnek a vallásos elmélekdedések iránt, értelmi tehetségeiket leginkább a gyakorlati téren érvényesítik. Erkölc dolgában a japáni sokkal feljebb áll, mint a sinai.

A japáni szent könyvek elrendelik, hogy az imádkozni szándékozó mindenek előtt kezét s lábát megmossa; ez megtörténvén, mindennapi imádságában a főlényen kívül, a tőle származó elhunyt császárok szellemeihez fordul és ezek után saját őseihez a legrégebb időktől fogva, s nem feledkezik meg, a levegő, tenger és rejtett helyek szellemeiről sem. Egy japáni nőnek következő imádságát jegyzem ki:

„Tisztellek és könyörgök hozzád ó hatalomnak királya! pártfogold mindenkor népedet, mely a hazáért kész feláldozni magát. Kegyelmesen engedd meg, hogy oly szent legyek, mint te vagy. Gyenge vagyok és bűnös, gyengeségeimet és bűneimet háritsd el tőlem, hasonlóan az északi szélhez, mely a föld porát a tengerbe szórja. Mosdass meg fehérre a rám tapadó piszoktól, mint a Kamo vizében szokták a szenyest fehérre mosni. Tedd meg nekem azt a kegyelmet, hogy a világ leggazdagabb asszonya legyek. Hiszek a te világosságodban, mely el fog terjedni e földön s felszínét tartósan meg fogja világosítani boldogságomra. Cselekedd kegyelmesen, hogy családom jó egészségben legyen, s különösen az én egészségemet tartsd meg, ki csupán csak téged tisztellek és téged imádlak!“ Ebben az imádságban az emberi önzés elég leplezetlenül nyilatkozik, hiszen az imádkozó nő azért imádkozik, hogy a legtöbb földi vagyonnal áldassék meg s arra kéri a főlényt, hogy különö-

¹⁾ Ez a kami igen valószínűleg összefügg a török kâm szóval, mely „varázslót“ és „orvost“ jelent, de eredetileg az isteni erővel felruházott papot jelentette.

²⁾ L. L. De Milloné id. könyvét a LXIII—LXV-dik lapokon.

sen őt tartsa meg kívánt jó egészségben. Igaz, könyörög azon népért is, melynek tagja, s könyörög családjáért is, de mindenek felett magának kér a földi jókból, melyeknek legjava a tartós jó egészség.

A turáni nagy népcsaládról szólva megjegyzem, hogy a turáni faj hat ágra oszlik, u. m.: 1. az ugynevezett finn-ugorra; 2. a számojédra; 3. a törökre; 4. a mongolra; 5. a tungusz-mandsura; 6. az ákkád-sumir-ra (a mely nép már az ó-korban enyészett el, illet. Mesopotamia sémi népeibe olvadt.) A magyart illetőleg csatlakozom Vámbéry nézetéhez s fajunkat a török családhoz sorolom.¹⁾

A finn-ugor népek főistenöket különböző nevekkal illették, így a finnek jumalának, a cseremiszek jumonak, a zürjének jenenek, a votjákok inmar-nak, a vogulok numitarom-nak, a mordvinok Csám-Páz-nak nevezték. Kitünő nyelvtudósunk Budenz József a jomó szóról értekezve a következőkben igen becses adalékkal járul a finn-ugor mythológiához: „De hogy kerül a jomó, jovo „bonus“ mellé a „deus“-t jelentő cseremisz jumo, finn jumala? Vajjon a régi ugor pogányságnak az „isten“-ről olyan átszellemült fogalma volt-e már, hogy ezt, mint akár a keresztyén ethika legmagasabb fokáról, $\kappa\alpha\tau'$ ἐξοχήν „bonus“-nak nevezték volna? Kissé merész volna, ily emelkedett philosophicus fölfogást az ugor ősvallásról tenni föl, melynek fönmaradt gyér emlékei eléggé bizonyítják, mily emberi módúnak képzelte az ősvallás népe az öreg istenét, s mennyire földiesnek annak mennyei gazdálkodását. A vogul mondásban az öreg istennek (numitarom atyának) van háza, háztartása, széles udvar mellett, ő vadászni jár stb. Egy szóval, gazdag nagy urnak veszi a náiv gyermek-nép képzelete, ki igazán „boldogon“ éli napjait. E fölfogásról tanuskodik még a magyar „boldog isten“ („szegény ember szándokát, boldog isten bírja“). Csakis ily értelemben lehetett az ugor ősvallás istenének neve, vagy talán inkább kiváló attributuma a jó szó, a mely név aztán egyik-másik nyelvben egyedüli és rendes névvé is válhatott, a mit jelesen a cser. jumo és f. jumala-ról állitunk, mig másutt vagy az eredetibb hitképzelet alapján az „ég (coelum)“-ot jelentő szóval nevezték (zürjén jen, azaz jemi²⁾), e helyett jelmi = finn ilma aer, coelum; votják inmar e helyett ilm ar; mordvin škajdeus és coelum), vagy más melléknévvel, p.

¹⁾ Okaimat, hogy miért, már több cikkben eléadtam s szándékozom e tárgyról egy külön értekezésben is szólni.

²⁾ Mert az instr. esetben (casus instrumentalis) jen mön áll.

o. finn ukko (tulajdonképpen „öreg“). Az itt sejtett fejlődést, mely szerint egy „bonus“-t jelentő szó, „boldogság, gazdagság“ értelemben véve, végre az „isten“ elnevezésévé vált, szépen megvilágítja egy analog eset az indogerman nyelvek köréből, mely pedig oly határozott és biztos, hogy kifejtett nézetünket a cseremiszi jumo eredetéről is bizonyosságra emeli. Ez a szláv bog (bogü) „isten“ szó, melynek eredeti jelentését még a bogatü „gazdag“ melléknév hirdeti; szintegy u-bogü „szegény;“ s végre egyezik a bogü szó a szanszkrit bhagaval „glück, wolstand“ („gut“) s kifejlődött rajta vagy ragadt rá a „deus, isten“ jelentés, az ó persában is (baga).¹⁾

A finn-ugor népek egyikének, t. i. a mordvinoknak, néhány imádságát tette közzé nagyérdekű finn-ugor mythologiai értekezéseiben jeles tudósunk Barna Ferdinánd. Ez imádságok egyike, melyet a „Viz-isten“ ünnepén valamelyik kutforrásnál mondott el a präv-tävtär mint az ünnep vezére így hangzik:

Kjölu-Paz! viimiaú moú

„Nyirfa isten irgalmazz nekünk!

Ange Patyaj adj nekünk egészséget!“

A mordva házi gazda a Természet tündére nagy ünnepén (karácsony napján) azon imádságában, melyben az isteneket sorba megnevezi, Ange-Pataj-hoz („Anya-istenasszony“) érve így szól:

„Ange Patyaj Páz! termessz vaskos szalmaszárat, nagy kalászat, tojás nagyságu sárga szemeket. A milyent Juzta-Özaisz szeret, olyan nyáját adj nekünk. Adj nekünk sok és gyönyörű lovakat, erősöket, egészségeseket, mint a medvék. Adj nekünk teheneket, disznókat, tyukokat, ludakat, kacsákat, mindennemű nyájakat, mindenféle madarakat. A régi jót köszönjük, az újat kérjük.“²⁾ A nagyobb áldozati imákat megelőzőleg a szent fa ágai között felhangzik a vozatü, az erzamordvinok legfőbb áldozó papjának, fennhangon kiáltott szózata: sakmede vagyis „csendesen legyetek.“ Mire a megjelentek kalapjaikat leveszik s elhallgatnak. Ekkor a vozatü fennhangon így kiált: samarte! paštsin kodi! „buzgón könyörögjetek. mélyebben hajoljatok meg.“ E parancsra mindnyájan több ízben meghajtják magokat, mindenik külön-külön ezt imádkozván: „Čam-Páz könyörülj rajtunk, Voltsi Páz, Nazarom Páz, könyörülj rajtunk; Niški Páz, Svät-Vereški Velen Páz oltalmazz minket; Ange-

¹⁾ L. „Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár“ (Budapest, 1873—1881), a 147—148-dik lapokon.

²⁾ L. „Ösvallásunk Főistenei“ (Budapest, 1881), a 45-ik l.

Pat'ai-Páz, legszentebb Istenszülő könyörögi érettünk.“ Ezután egy újabb ima kezdődik s miután a közönség ugyanazt mondta, mint elébb, a főpap segédjeivel az áldozatot felajánlja. E közben a főpap a szent merő kanalat ég felé emelve így szól: Čam Paz lásd meg s fogadd el! Nazarom Paz lásd meg s fogadd el! s így tovább. A szertartás után a v o z a t'ä a szent fára mászik s onnan kiált le: S a k m e d e! s midőn mind elhallgattak, fenszóval a következő imádságot szavalja: „Čam-Páz Niški-Páz, Svät-Vereški Velen-Páz, irgalmazs nekünk, Ange-Pat'ai-Páz, legszentebb istenszülő, hozz termésünkre északi fényt és meleg harmatot, Mastir-Páz, ehetnénk, Ved-Mastir-Páz, ihatnánk, Norrovava Aparutš, növeszsz termést, Mastir-Páz, Gondviselő-Páz, táplálj bennünket, Ved-Mastir-Páz (a víz istene) adj esőt, Niški-Páz, süss termésünkre, Vergi-Mutški-Melkazó, adj szép időt, Varma-Páz, adj gyenge szellőt, Tastözais, oltalmazd meg a mi jószágunkat, Suavtuma-Özais, termeszsz sokat, Mastir Paz, termeszsz gabonát, zabot, tatárkát, kölest. Dur, dur, dur p a r e M a s t i r - P á z (lásd, lásd, lásd szörnyü Masztir-Páz).“ L. Barna Ferdinand „A Mordvaiak Pogány Istenei stb.“ czimü értekezését (Budapest, 1879), a 25—29 ll

A törökök főisteneket t a n g r i - n a k hitták; t a n g r i eredetileg eget jelent, így az altaiban t e ñ e r i, t e g r i „ég“, az ujugurban t a n g r i 1. „ég“, 2. „isten“, l. ö. h. v. az ujugur t a n g szót, mely „világosságot, nappali világosságot, hajnalhasadást“ jelent. Az ujugurok t a n g r i - n kívül a legfőbb istenséget még o k a n, csag. o g a n szóval is jelölik, mely névről Vámbéry egyik jegyzetében azt írja, hogy „szó szerint annyi mint a mindentudó.“ Az altájiak a főistent k u d a j - n a k s a b i j a š - n a k nevezik. A m e n g g i a t a s ó - o s m a n č o l a b szóról fennebb szoltunk. A török népfajról Vámbéri a „Magyarok eredete“ czimü munkájának egy helyén megjegyzi, hogy a vallás ügyeiben különbözőséget mutatnak s ezt azzal igyekszik bizonyítani, hogy a kharzarok hatalmok korában a különböző vallás formákat nemcsak megtárték, hanem egyformán figyelmökre is méltatták és tisztelték, hogy a turkománok, ghúzok és özbégek nem vonakodtak soká, hogy az iszlámra térjenek, „épen oly kevéssé, mint a besenyők az ó-korban, kiket Al-Bekri szerint már a 400 évben (1009—1010) fogolykép hozzájuk vetődött moszlim ember, ki egyuttal törvénytudós is volt, megtéríthetett.“¹⁾ Még azt is felhozza Vámbéry, hogy Közép-Ázsia mai nomádja, jöllehet a mai mollah-k már ezer esztendeje, hogy megtérítésén fáradoznak, Mohammed tanításának még mindig lanyha

¹⁾ L. az id. k. 370-ik lapján.

követője és még mindig szivesebben hódol a pogány babona emlékezetének, mint a Korán rendeleteinek. A *Kudatku Bilik* című könyv csakugyan Vámbérynek látszik igazat adni, mert ennek lapjain a régi török hitképzeteknek felette kevés nyomait látjuk. És mégis Vámbéry említett állítását túlzásnak tartom, mert a török Allah akaratja előtt mélyen meghajlik, mindent tőle vár és tőle remél; ha valamely romot lát, így kiált fel: Allah vurdu „Allah beléje ütött,“ s a kedvest és gyönyörködtetőt Allah adományának tartja. A bucsuzó társát Isten gondjaira bizza, a köszönő Istenre hivatkozik: Allah razi olsun vagy ola és így tovább. Nešri török történész szerint a Turkománok neve annyit tenne, mint „igaz hívő törökök.“ Kara-Khan fia Mussa vallásos buzgósága által tünt ki. A khazarokról, a kikre Vámbéry hivatkozik, tudjuk, hogy vallásos kérdések iránt élénken érdeklődtek. Mind ez éles ellentétben áll Vámbéry állításával, melyet az említett okokból el nem fogadhatunk. A telent török nép (saját nyelvökön Telenget) egy imáját írom ide Radloff korszakalkotó munkájából:

„Te Abijaš Khan menny, ott fenn!
 Ki a földön a füvet növesztetted,
 Ki a fán a leveleket fakasztottad,
 Ki a lábszárt hussal ruházod,
 Ki a fejen haját növesztesz,
 Te a teremtettek teremtője,
 Te mennye az elkészítettnek,
 Menny, ki a csillagokat teremtetted,
 Ti hatvan fejedelem, kik az atyát felemelétek,
 Te Ül gän Pi, ki az anyát felemelted,
 Te a teremtettek teremtője,
 Te mennye az elkészítettnek,
 Menny, ki a csillagokat teremtetted!
 Adjon Isten barmot,
 Adjon Isten kenyeret,
 Adjon Isten a háznak egy fejet.
 Te a teremtettek teremtője,
 Te mennye az elkészítettnek!
 Atyámtól azt kérem,
 Add áldásodat oh atyám!
 Segíts oh atyám,
 Házamban fejemnek,
 Gulyámban barmomnak!

Előtted meghajlok.
 Adja Isten áldását!
 Te a teremtettek teremtője,
 Te mennye az elkészítettnek! ¹⁾

Egy telent áldás így kezdődik:
 „Ur Isten szeme reád forduljon!
 Az öregek áldása reád szálljon!
 Magas Isten szeme reád forduljon!
 A nagy emberek áldása reád szálljon!”

A tölös törzs šamanja az esőt következő szavakkal véli elő-
 idézhetőnek:

„Kairakan! Kairakan!
 Alas! Alas! Alas!
 Tenyéryni széles nyilást csinálj!
 Tőfoknyi nagy lyukat nyiss!

¹⁾ Az eredeti telent szöveg így hangzik:

Öröghü Abijaš kân tängärä
 járghä kök čigargan,
 agaška pür čigargan,
 paldırğa ät örghüskän,
 pažina čač čigargan,
 jajagandī jajuči!
 jasaganing tängärä!
 ada ködürghän alton pi!
 änä ködürghän Ülghän pi!
 jajagandī jajuči!
 jasaganing tängärä!
 jildis čigargan tängärä!
 malī kudai pärsin!
 aš kudai pärsin!
 paš kudai pärsin üighä!
 jajagandī jajuči!
 jasaganing tängärä!
 adamnang suradim,
 alkizhin pärsin, adam!
 polissin, adam,
 üüdä pažima,
 ürüdä malima!
 sä paškojip jadim.
 Kudai alkış pärsin!
 jajagandī jajuči,
 jasaganing tängärä!

Én, nemből származott,
 A czedrusfa gyökere,
 Abu Toby szólított,
 Ongostoi Kuldurak szólított,
 Az ég köldöke a földön legyen!
 A föld köldöke az égben legyen!
 Paštigaš nevü őset hívom fel,
 Nyissa meg az ég utját!
 Tenyéryni széles nyilást csinálj!
 Tőfoknyi nagy lyukat nyiss!
 A magas hegyek mögül törj elő!
 Az Abakan-forrás felől hatolj keresztül!
 Kairakan! Kairakan!
 Alas! Alas! Alas!“¹⁾

Az ákkád, sumir nép Babylonia őslakói voltak s az ó-kori mivelődésnek nem egy vívmánya tőlök eredt. E nép főistenét Anu-nak nevezte, s hitt a tulvilági életben. Egy ó-ákkádi zsoltárban a fohász-kodó ezeket mondja:²⁾

„Hogy az én uram szívének haragja lecsendesüljen! Hogy az előttem ismeretlen Isten megengesztelődjék! Hogy az előttem ismeretlen istennő engesztelődjék! Az ismeretes és ismeretlen Isten megkérlelődjék! Az ismeretes és ismeretlen istennő megkérlelődjék! Hogy Istenemnek szíve megengesztelődjék! Hogy istennőmnek szíve megengesztelődjék! Ismert és ismeretlen Isten s istennő megkérlelődjék. Az Isten, ki haragudt reám, megengesztelődjék! Az istennő, ki haraggal viseltetett reám, megengesztelődjék! A bünt, melyet elkövettem, nem ismerem többé; a gonosz tettet, melyet elkövettem, nem ismerem többé! Kegyteljes nevet nevezzen az én Istenem! Kegyteljes nevet nevezzen az én istennőm! Kegyteljes nevet nevezzen az ismert és ismeretlen Isten! Kegyteljes nevet nevezzen az ismert és ismeretlen istennő! Tiszta ételt nem ettem! Tiszta vizet nem ittam! A boszuság, melylyel Istenemet illettem, észrevétlenül ételemmé vált! A baj, melyet istennőmnek okoztam, váratlanul reám nehezedett! Oh uram! bűneim mepszaparodtak s nagyok gonosztetteim! Istenem, bűneim megsokasodtak, s nagyok gonosztetteim! Istennőm, bűneim mepszaparodtak s nagyok gonosztetteim! Ismert és ismeret-

¹⁾ L. Radloffnál az id. kötet 220—221-ik lapján. A Kairakan istennévre a magyar Kairakán emlékeztet.

²⁾ L. Sayce fordítását az alább id. könyvben.

len Isten, bűneim száma sok s nagyok gonosztetteim! Ismert és ismeretlen istennő bűneim száma sok s nagyok gonosztetteim! A bűnt melyet elkövettem, nem ismerem; a gonosztettet, melynek elkövetője lettem, nem ismerem. A bántalom, mely ételemmé vált, — nem tudom hogy? A baj, mely lesújtott, — nem tudom hogy? Az ur szívének haragjában reám tekintett, az ur szívének boszúságában meglátogatott, az istennő nehezteléssel volt reám s fájdalomba taszított, ismert és ismeretlen Isten szorongatott, ismert és ismeretlen istennő bántalmakkal illetett. Segedelmet kerestem, de senki kezemnél nem fogott; sirásra fakadtam, de senki segítségemre nem jött. Hangosan kiáltok, de senki szavamra nem hallgat; kinjaimban a földön fetrengek s fel nem nézek (többé). Irgalmas istenemhez fordulok, hangosan zokogok; istennőm lábát csókolom, és . . . az ismert és ismeretlen Istenhez zokogok, ismert és ismeretlen istennőhöz száll hangos sóhajtásom. Oh Uram, néz (kegyelmesen) reám, s hallgass meg könyörgésemet! Oh istennő, néz (kegyelmesen) reám, s fogadd el imádságomat! Ismert és ismeretlen Isten, ismert és ismeretlen istennő . . . Meddig oh Istenem, . . . Meddig oh istennőm, nem fog arczod felém fordulni? Mikor oh ismert és ismeretlen Isten, fog szíved haragja lecsillapulni? Az emberiség roszt s belátás nélkül szükölködik. Bármennyi ember is legyen, mit tudhat egyikök is. Akár jót, akár rosztat tesznek, belátás nélkül cselekednek. Oh uram, szolgálodat a földre ne tipord! S a vízbe merültted kezédnél fogd! A bűnt, melyet elkövettem, változtasd kegyelemre! A gonosz tettet, mit elkövettem, kapja el a szél! Roszaságomat szakítsd ketté, mint egy ruhát.“

(Végo következik.)

GRÓF KUUN GÉZA.

UNITARIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-İK SZÁZ ÉVBEN.

II.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE ESZTERGOM VIDÉKÉIG.

Harmadik közlemény.¹⁾

Klasszikus földje hazánkban a kereszténységnek Baranya. A legenda szerint maga Péter és Pál apostol is járt volna itt és e vidéknek már az első százban püspöke lett volna . . . Annyi kétségbe vonhatatlan, hogy a hazánkban legelőször itt hirdetett kereszténység az apostoli kereszténység vala. Az Athanasius által szított trinitarius mozgalom hazánkat Arius részén érte. Mint Sulpicius Severustól tudjuk, a két Pannoniának majdnem minden püspöke, a Dunától fel Noricumig, Arius hitén állott.²⁾

Singidunum (Belgrád), Cibalis (Vinkovce), Mursa (Eszék) és Sopianae (Pécs) püspökei lobogtatták a római kereszténység előtt ekkor az egyistenhítőség zászlaját.³⁾ Constantius császár diadala Eszék mellett (350-ben) a monotheizmus, az unitarizmus diadala volt. Virágzott soká még a rómaiak kivonulta után is Sopianae vidékén e hit. A húnok idejében a szövetséges gothok,⁴⁾ az avarok idejében a szövetkező longobardok Arius hitét vallották. Sőt a római birodalomba bevonuló gothok nyomán fölsarjazott utóbb a patarének feleke-

---

¹⁾ A két első közleményt lásd a „Keresztény Magvető“ mult évi 4-ik és 6-ik füzetében.

²⁾ Omnes fere duarum Pannoniarum episcopi in perfidiam Arianorum coniurarent. Sulpicii Sev. Hist. Eccl. lib. 2. Vess össze Haas: Baranya, 122. 124.

³⁾ Haas: Baranya. 124. — Lányi Károly magyar egyháztörténelme. Átdolgozta Knauz Nándor. 32. l.

⁴⁾ Haas: Baranya. 124.

zete ¹⁾ s az Itáliában letelepült longobardok életet adtak a valdenseknek. ²⁾

Ily régi visszaemlékezések indíthatták Orbán pápát arra, hogy a Nagy Lajos által Pécsen felállított egyetemen a hittudományok előadását örök időkre megtiltotta. Taníthatták Budán, Esztergomban, avagy Pozsonyban; de a magyar tudományosság ősi székhelyén a theologia mindvégig tiltott gyümölcs maradt. E böcs ovatosság okozta aztán, hogy a husszita mozgalmak, bár lehatottak a közel Szerémségig, Pécs vidékét igen kevésbé érintették. Sőt a XVI-ik száz hitújítása, míg Buda, Esztergom és Pozsony papsága és polgársága körében a legszebb sikerrel hódíthatta hiveit, Pécs háromszáz papja és tanárja közelében földsíket fülekre talált.

1543-ban változott meg a helyzet, mikor a töröktől való félelem Szaniszló püspököt papjaival és katonáival egyetemben kiűzte a városból. A rá következő tavaszra átkelt a Dunán Baranya első reformátora és az első helységben, hol szíves fogadtatásra talált, megkezdte az új igék hirdetését. ³⁾

A dunamelléki Laskó hallgatta meg először Luther és Kálvin tudományát. A magas kerek domb, melynek tetején a laskói templom ma is áll, sokszor hallotta tavaszi és nyári estéken, a mint hegedűje mellett szép hangos szóval messze hallhatólag énekelte Mihály pap Dávid királynak általa magyar rhythmusokba szerzett zsoltárait. ⁴⁾ Hegedű- és énekszónak nagy híre kelt a hegyaljai vidéken. A nép mindenütt beszélte, hogy új hit támadt, melyről előbb nem

¹⁾ Már a Kr. utáni VIII-ik sz.-ban feltűnnek a Balkán félszigeten a patarén szekták. Nagyszámú hiveket nyernek később Boszniában, Lombardiában, Provenceban, Flandriában és Angliában. A általok keltett mozgalom a protestáns hitújítás előhajnalja. V. ö. Asbóth János. A bosnyák bogumilek. Budapesti Szemle. XLI. kt. 29. 42. l. A XVI. sz. végén egy köztük járt utazó észrevétele szerint sokan voltak közülök kalvinisták és arianusok. U. o. 205. l.

²⁾ V. ö. W(adasi) J(ankovich) M(iklós). A sociániánusok (igy!) eredetéről. Magyarországon volt ecclesiájokról stb. 15. l. Érdekes, hogy épen e valdensok (szerinte lombardisták) által viteti be az unitárius eszméket Jankovich a paduai egyetemre. Az itt tanult magyar ifjak közül Dudich Andrást, Forgách Imrét, Zsámboki Jánost, Scalich Pált és Berzeviczy Mártont nevezi meg, mint olyanokat, a kik később unitáriusok lettek. U. o. 13. l.

³⁾ V. ö. Szilády Áron: Sztárai Mihály. Régi magyar költők tára. V. kt. 298. l.

⁴⁾ U. o. 299. — Lampe: Hist. Eccl. 662

hallatott egy szó sem, és a körülfekvő városokból és falvakból seregestül tódultak hozzá, mint valami híres vásárra. ¹⁾)

Sztáiraival csaknem egy időben Szigeti Imre Tolnán indította meg a reformatiót. ²⁾) Kezet fogva aztán diadallal hordozták körül a Duna és Dráva környékén a hitújítás zászlóját. Ismeretes nyilatkozatuk szerint 120 egyházat építettek, a melyek közül mindenikben egy értelem szerint hirdettetett és vétetett az Urnak igéje és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokak állítása szerint jobban szervezett egyházat azoknál sem láttak, a kiknél az Ur igéje egy emberkor óta hirdetteték. ³⁾)

A laskói templom körül alusszák örök álmokat az új hitnek legelső hivei Baranya földében ⁴⁾) és ugyanott közöttük pihennek az „új ariánizmusnak“ legelső hitvallói is a dunántúli részeken. Mert az unitárizmus, mint mindenütt, úgy itt is nyomon követte a kálvinizmust. 1569-ben kilépett a nagyváradi zsinattal Magyarország földére s a rá következő esztendőben, mint Belényesen, mint Békésen, Makón, Simándon és Temesvárt, úgy Laskón és Tolnán is — csaknem mindenütt egyszerre — fölemeli zászlaját.

Dunán túl magát a nagy Sztárait látjuk az újszerű hitelvek legelső hirdetésében fáradozni. Nemcsak hogy az úr igéjét kiváló tisztaságban véteté; de módot nyújtott egyszersmind arra is, hogy a kálvinizmusba avatott hivek az egyistenhítőség elveit is korán megismerjék. 1557-ben kiadta zengzetes versekben a háromságvalló Athanasius püspök életét ⁵⁾): mint küzdött Ariussal; mint üldöztetett a néptől, császároktól és püspököktől; mint fejezte be végre sokat hányatott életét, a boldog halálnál egyebet nem nyervén jutalmúl.

Sztárai Athanasiusából értesült először a dunántúli magyar, hogy Arius a Krisztus utáni időkbén mily hatalmas „fő ember“ vala ⁶⁾), hogy

¹⁾ Haas: Baranya. 165. — Lampe: Hist. Eccl. 662.

²⁾ V. ö. Szilády Áron: Sztárai Mihály. Régi m. költ. tóra. V. 306.

³⁾ Nagy Sándor: Sztárai Mihály élete és művei. 12. l. — Lampe: 103.

⁴⁾ Szilády: 299.

⁵⁾ Szabó Károly Régi magyar könyvtárában Sztárai művének csak egy évszám nélküli kiadásáról emlékezik. Nagy Sándor szerint a Historia Athanasii Episcopi nemcsak hogy 1557-ben készült, de még ugyanazon évben meg is jelent. Lásd Sztárai Mihály élete és művei. 38. l.

⁶⁾ Alexandriában ő fő ember vala

És az pispökséget ő kívánja vala,

Hamis tudományát azért hinti vala.

Ennek tudománya ilyen hamis vala:

Krisztus istenségét ő tagadja vala,

14 püspök, köztük Euzébius, „igen tudós pisepek, de megbolondult pisepek,“ vallott vele s felette igen sok nép, sőt még maga a császár is az ő pártján állta. Sztárai Athanasiusa világosított fel nagyobb közönséget arról, hogy e nevezetes őskeresztény mozgalom a szomszéd „Horvátországban“ vetett legnagyobb hullámokat. És végre Sztárai Athanasiusából nyilvánult ki az is:

Sokan vannak most is illetén káromlók,
Jézus Krisztus ellen támadott káromlók . . .
Végre meglátjátok szörnyű léssen ő dolgok. ¹⁾

Természetes aztán, hogy mire az erdélyi hitnézetek első képviselői megjelentek a nép előtt, a felcsigázott képzelem a valóságot a hírénel sok mindenben kedvezőbbnek találta. A szörnyű jövevények akárha egy-egy kálvinista prédikátor személyébe öltöztek volna. A keresztényi elvek hittudós fejtegetésétől sem pappal, sem polgárral szemben épen nem riadtak vissza. Sőt ellenére a költői ráfogásnak, ²⁾ hitelveiket az utolsó pontig épen magából a bibliából ügyekeztek bebizonyítani.

Nem akarjuk a fennebbiekhez hozzá adni azt is, hogy Pécs tudós püspöke épen ez időtájt hagyta el a katolikus egyházat és az egység hívők közé lépett. ³⁾ Luther és kálvinhítű atyánkfiai máig is

Csak pusztá embernek ötet vallja vala,

Isten eszközének ötet mondja vala.

Sok bolond embernek ez oly igen tetszék,

Nagy hamar nagy sokan ezt könnyen elhivék,

Mert az okossághoz nagy könnyen férkezek,

Krisztus személyéről nagy kérdés támasztaték.

Tartják Árriussal, a kik imezt rонdják:

Csak ember a Krisztus, nem Isten, azt vallják . . .

Historia Athanasii Episcopi. 23—29. 36—42. — Régi m. költők tára V. 158. l.

¹⁾ Historia Athanasii. 681. 682. 685. sor. Régi m. költők. V. 180.

²⁾ Igen hamis vala Árrius vallása,

Mert a szent írásból nem vala támasza,

Sőt mind az szent írás ellene szól vala.

Hist. Athanasii. 331—333. sor. Régi m. költők. V. 168.

³⁾ Dudich 37-ik püspöke Pécsnek. A magyar kath. főpapság képviselője volt a tridenti zsinaton. Mind Thuanus, mind Sarpí Pál feltétlenül magasztalják őt. Utóbbi jóra törekvő szándékát és igazszívűségét dicséri; előbbi elméjére és tudományára nézve vallja csudálatra méltó férfúnak. Mint pécsi püspök 1566-ig Szigetváran székelt s oda gyűjté a törökök elől szétfutott káptalant. Szigetvár eleste után Lengyelországban telepedett meg és később Sziléziában, Boroszlóban, élt haláláig. 1575-ben a Báthori-párti Blandrata ellenében Miksa magyar király érdekeit védte, kit a lengyel trónra szeretett volna emelni.

szeretik Dudichot hítfelökként tekinteni és csak a katolikus clerusnak állhatott érdekében hirdetni az ő pokolra szánt ariánusságát. E vonzó példát nem számítva is, igen sok kedvező körülmény, mint szabad igehirdetés, hitvitázó és biblia forgató papság, a hitújítással már rég megbarátkozott s vallásos kérdések iránt élénken érdeklődő nép és végre maga a hitújítást politikai érdekből pártoló török uralom tevék lehetővé, hogy az unitarizmus a Dunán túl is teljes erővel föllépjen.

Ki lehetett itt az első unitárius igehirdető? A Laskón és Tolnán működött Sztáraival és Szigetivel szemben az új egyház Jászberényire és Alvinczira hivatkozhatott, mint első alapítókra. Alvinczit a hercegszőlősi püspök tünteti fel olyannak, mint a ki Erdélyből vitte volna be a Dunántúlra az unitarizmust.¹⁾ Ez állítás mellett bizonyít erdélyi hangzású neve; bizonyít továbbá a gyűlölet és üldözés, melylyel az ő személye iránt a kálvinista papok viseltettek, mig-nem végre sikerült elveszteniök. Jászberényiről meg szintén tudjuk, hogy Válaszuti György 1572-ben már Baranyában találta és pedig tekintélyes állásban, hihetőleg Pécs prédikátorságában.²⁾ Nagy esztétől, vitatkozó tehetségétől tartottak már ekkor elannyira, hogy a háromsá-gos papok csak elvétve s akkor is csak nagy kénytelen keltek hitvitára vele.³⁾

Melius Péternek 1570. aug. 10-éről fenmaradt levele az egyetlen egykorú emlék, mely az unitarizmusnak Laskón és Tolnán föl-tüntével foglalkozik. Hihetőleg a csengeri zsinaton kapott arra vonatkozó értesítéseket. Hogy ez értesülés milyen lehetett, mutatja a zsinat általa szerkesztett határozatainak egész iránya és mutatja az, hogy szükségesnek látta magát János Zsigmondot biztosítani arról, hogy a „Blandratisták“ a kálvinisták által mind Belényesen, mind Békésen, mind Laskón és Tolnán könnyű szerrel legyőzettek. E tudósítás hangjára és becsére vonatkozólag már előbbi közleményünkben megtettük méltató észrevételeinket.⁴⁾ Most csak annyit tartunk

---

Meghalt egy évvel később, mint Blandrata, 1589-ben, 56 esztendő-s korában. Síriratát máig is látni Boroszlóban, a Szent-Erzsébet templomában. V. ö. Haas: Baranya. 287. Jankovich: A socinianusok eredetéről. 9. l. Budai: Polgári Lexicon. 2-ik kiadás. II. 373. Kereszt. Magvető XV. 71.

¹⁾ Kereszt. Magvető VII. 251.

²⁾ Jankovich: A socinianusok eredetéről. 33.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Ép oly igaz a Melius tudósítása, mint Kiss Áronnak szintén a csengeri zsinatot kísérő következő megjegyzé-e: A csengeri hitvita bevégeződött. Be-

szükségesnek megjegyezni, hogy a „legyőzött“ unitarizmus Laskóról Pécs felé és Tolnárol Buda irányában indult hódító útjára.

1573-ban a Konstantinápolyba utazó Gerlach István Esztergom közelében már egészen unitárius városa akadt. Nagy-Maros volt ez, Visegrád átellenében, a Duna balpartján. ¹⁾ Ugyanez utazó Tolnárol azt jegyzi föl, hogy nagy mezőváros a Duna jobb partján; lakosai vallásukra nézve nagyjából kálvinisták, részben ariánusok.

A Laskóból kiindult mozgalom a közel Nagy-Harsányban talált csakhamar szives fogadtatásra. A nép kálvinista prédikátorján túladdott ²⁾ s az új hitet behozó Alvinczit tartá meg papjának. Alvinczi

lényes, Laskó, Tolna, hol még az unitáriusoknak párthivők Magyarországon voltak, már e zsinat előtt meghódoltak volt a háromság tanának. A XVI. sz.-ban tartott m. ref. zsinatok végzései. 673. l.

¹⁾ Délután csak egy mérföldre hajóztunk a Dunának bal partján fekvő Maros nevű mezővárosig, mely egészen ariánus. Midőn itt kiszállottunk, a helység plébánosa nyájasan ajánlkozott nekem minden szolgálatra. Kérdésemre azt mondta, hogy ő lutheránus, hogy az augsburgi hitvallás felekezetéhez tartozik. Vacsorára is hívott magához; de vacsora után, midőn a mi nagyságos urunkkal sétálni mentünk s ő, a plébános, ismét hozzám jött, elvégre megvallotta, hogy ő a Fiúnak és a Szentléleknek örök istenségét nem hiszi, s hogy kettőjüket csak annyiban illeti az Isten neve, mennyiben a hatóságot; az Atyaisten ugyanis általok, mint eszközei által, hajtatja végre isteni műveit.

Jun. 25-én Tolnában álltunk. Ez nagy mezőváros a Duna jobb partján, Pakstól öt mérföldre. Lakosai — vallásukra nézve nagyjából kálvinisták, részben ariánusok. Nincsenek tudós hitszónokaik; ezek közül csak kevesen értik a deák nyelvet, beérik a magyarral. E helység hitszónoka Wittenbergben tanult, de most betegen feküdt podagrában. Beszéltem a káplánnal, az tanulatlan volt. Gerlach István: Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán. Lásd Szalay László közlésében: Adalékok a m. nemzet történetéhez a XVI. században. II. kiad. Pest 1861. 216. 221. 222. l.

Ez a Gerlach István Miksa 1573-iki konstantinápolyi követének, Ungnad Dávidnak, luth. vallású udvari papja volt, -- nem annak az Ungnadnak tehát, kit Melius Péter 1570. táján így köszöntött: Is'én éltesse ő nagyságát, Ungnad Kristóf urat, az egi kapitányt, hogy a rókákat és kanokat (értsd: unitáriusokat) kergeti! (Jakab E. Dávid Ferencz emléke. 170. l.) Nagy-Maroson még talán maga Kristóf úr sem birt volna a sok „rókákkal és kanokkal“ . . .

²⁾ Ily esetre látszik hivatkozni az 1576-ban tartott hercegszőlői zsinat következő határozata: Az kösség az ő pásztorát vagy reá való haragjában, vagy az önnön fejétül az fő gondviselőknék hírek nélkül elne küldje és mást ne fogadjon. Mert gyakorta esik, hogy az kösség az hitlenkedőkben és csélcsapokban inkább gyönyörködik, hogy nem mint az igaz tanítóknban. És így kedvek szerént való doktorokat válogatnak magoknak. 13-ik czikk. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. 679.

nem sokat pihent Harsányban. Ugy kell lenni, hogy már 1571-ben, vagy legkésőbb 1572-nek tavaszán, beköszöntött Jászberényivel együtt Baranya fővárosába.

Pécsett több körülmény tette fölléptüket kedvező sikerűvé. A törökök a nagyúrtól kedvelt erdélyi fejedelemnek, „István királynak“, ¹⁾ papjait, a katolikusok a jelleméről és tudományáról híres utolsó püspöknek, Dudichnak, hífeleit láthatták az ujonjöttekben. A kálvinistákat meglephette az a szertelen vakmerőség, mellyel a fél ország szidalmával, a száz pap fanatizált gyűlöletével mit sem törődő jövevények hífeleiktől oly messzi földre elszakadva papjaikkal való vetélkedésre készek voltak. A mellett az is méltó figyelemre, hogy Alvincziék istenen kívül senkiben, míg Kálvin emberei mind a városon, mind pedig a közel és távol vidéken buzgó hívők nagy sokaságában bizakodhattak.

Megengedhetőnek látszott tehát Pécs polgárságának azon pusztamerő kíváncsiság, hogy hallani kívánták az erdélyiek ajkáról azokat az eszméket, melyektől ez időben fél Európa forrongott. Papjaik hogyne töltötték volna e részben kedvöket, hisz épen polgáraik jóvoltából gazdag ekklézsia és híres iskola volt kezökön: illő volt tehát népük előtt kitenniök magukért s a betolakodók könnyű legyőzésével maguknak szép tekintélyt és tudományos hírt szerezniök . . . A mi a katolikusokat illeti, ezek egész lelki gyönyörűséggel várhatták, mint kapnak most egymás között össze az új vallások hirdetői. Szóval mindenek közös akaratából megtartották a végzetes eredménynyel végződött disputatiót a város színe előtt a két bevett vallásfelekezet közös nagy templomában.

Az eredmény kit se lep meg, ha meggondolja, hogy Pécssett 1543-ban még állt hazánk egyedüli egyeteme, melynek az ott tanult Istvánffi szerint kevéssel azelőtt még nem kevesebb, mint 2000 hallgatója volt. ²⁾ Innen

---

Vesd össze a következő helyekkel: 19-ik cikk k. Senki esztendőjének előtte az ő ekkléziáját el ne hazýja, hanem ha másuvá akar menni, esztendőjét kitöltse. — 24-ik cikk S nki se prédikátor, se skolai mester egy pispökség alól más pispökség alá ne menjen, hanem attúl, az mely pispék alatt lakott, levelet kérjen jámborsága mellett. Ezt pedig akarjuk az sok hamis tanítókért, az kik alattomban közin kben bemásznak, mint az Krisztus ő felölök megmondotta. Így az kösség is oly tanítót ne fogadjon, kinek mind tudományáról, mind életiről bizonságtévő levele nem leend. Kiss Áron: 680. 681.

¹⁾ János Zsigmond neve a törököknél.

²⁾ Istvánffi: *Historiarum Liber XV.* pag. 261. Coloniae Agrippinae. 1622.

az a mívelt hang, mely e város hatóságát minden akkori városunk fölött érintkezéseiben oly előnyösen megkülönböztette. Innen az a sok „deák“ is polgársága között, mely czim litteratus embert jelentett és majdnem fölért a mai idők doktorátusával. A kálvinisták a derék apákhoz méltó fiaikat igyekezvén nevelni, jeles tanítókat küldtek hiveikhez és „híres collegiumot“ tartottak fenn.¹⁾

Nem csodálhatjuk aztán, ha az unitárius eszmék termékeny talajra találtak s az az egy-két jövevény az úr beszédének fegyverével, hogy a máig fenmaradt hagyomány szavaival éljünk: elfoglalta a kálvinista ekklezsiát.²⁾

Alvincziék derék munkát végeztek, mikor hitőkre birták Pécs hatóságát. Kész iskolának és erős középpontnak jutottak ez által hatalmába. A vár megvédte őket a vészes idők villongási ellen. A város fekvése alkalmat nyújtott a gazdag és kiterjedt tartomány megtérítésére. És a nem kevésbé gazdag közjövödelmek oly segédforrásokkal biztatták őket, melyek előbbi hánytvetett sorsukhoz képest kiapadhatatlanoknak tetszének. Hogy az elért szép eredményt biztosítsák, mindenekelőtt az új egyház szervezéséhez láttak.

Ámde a gabona sok volt, az arató kevés. Bizonyosra vehetjük, hogy Pécs átállta után bocsátottak hitfeleikhez segítségül hívó szöveget. Ekkor jöhetett ki Vásárhelyi Mihály Erdélyből, s az teljesen bizonyos, hogy Válaszuti György, ki 1571-ben még mint a kolozsvári főiskola seniora mutatja be nevezett iskola János Zsigmondtól nyert adománylevelét az új fejedelemnek,³⁾ 1572. nyarán érkezett hozzájuk.⁴⁾ A kitünő ifjút Pécsen alkalmazták, hol az első papságot Jászberényi György viselte.⁵⁾

1) Lampe: 673. 679.

2) Nagy-Harsány, Pécs, Peterd, has demum Ecclesias Antitrinitarii occuparunt. Halasi Benjamin tudósítása a következő száz közepén. Lampe: 673. — Hogy a fennebb előadott eset nem egyszer ismétlődött, arra mutat a herczegszőlősi zsinat következő végzése: 21-ik cikk. Miérthogy az Sáthán az ő tagjai által (értsd: unitárius papok) mindenkor azon forgódik, mi módon ejtessen az ő csacsogásával az igaz tanítókat (értsd: kálvinista papokat) veszedelembé, az mint im már sokszor megkisértettek: Ezokáért azt akarjuk, hogy senki az tanítók közül az meggyőzetett (lásd alább!) eretnekekkel ne disputáljon, se együtt velek ne nyájaskodjék, hogy az Istennek neve ő miattok ne szidalmazassék és hogy az tanítókat is valami veszedelemben ne hozzák. Kiss Áron: 680. 681.

3) Székely Sándor: Unitár. vallás tört. 101.

4) Jankovich: A socinianusok eredetéről. 33.

5) U. o.

1573-ban váratlan segítség is érkezett Erdélyből a dunántúli unitáriusok részére. Báthori István fejedelemmé lévén, elvette az unitáriusoktól a János Zsigmond által adott gyulafehérvári sajtót s ennek vezetőjét, a lengyel származású Hofhalter Rudolfot, elűzte Erdélyből.¹⁾ Hofhalter Rudolfnak atyja Debreczenből jött volt át Gyulafehérvárra, hol az „unitáriusokhoz hajolván, azoknak a tudományos historiában mindig nevezetes könyveiket ő nyomtatta.“²⁾ Most a vallása miatt üldözött fiú magához vette atyja sajtóját s özvegy édes anyjával kibujdosott Magyarországra. Lindvai Bánffy Miklós, Zala főispánja, hívta meg a hazátlan bujdosókat Alsó-Lendvára. Itt és a szomszéd Nedeliczen, Bánffy Miklós és a Zrínyi grófok pártfogása alatt, kezdte meg buzgó tevékenységét a derék apának méltó fia, már 1573-ban három horvát (köztük az új szövetség) és két magyar protestáns irányú munkát adván ki és bocsátván forgalomba.

Fejedelmi hatalom hamar elnyomta a szépen virágzó lendvai és nedeliczi sajtót. Már 1574. febr. 7-én „sub gravi indignationis nostrae poena“ küld parancsot „II. Miksa római császár, Német-, Magyar- és Csehország királya“, Bánffy Miklósról, hogy az eretnek magyar könyveket nyomtató erdélyit kiváltképen azért, mert ő, a császár, az „istentelen és utálatos ariánus eretnekséget“ egyik országában sem akarja taníttatni, birtokáról haladék nélkül eltávolítsa.

Bánffy szerette volna Alsó-Lendván megtartani könyvnyomtatóját. Erre mutat az a tény, hogy Hofhalter még 1574. pünkösdi havában, tehát a tilalom után több hónap mulva, ugyanott adja ki Bánffy udvari papjának, Kultsár Györgynek, postilláit. Ámde a császár haragjától s a testvérétől is rá ingerelt katolikus clerus befolyásától tartván, már 1574-nek végén elküldte birtokáról Hofhaltert. 1577-ben ugyanis ezt már Debreczenben az elhunyt Komlós András helyén találjuk.³⁾

¹⁾ Tudományos Gyűjtemény. 1833. IV. kt. 53. l.

²⁾ Hofhalter (tulajdonképen Szkrzetovszki) Rafael előbb Belgiában, utóbb Svájcban. Zürichben, tanulta a könyvnyomtatás mesterségét. Debreczenbe 1563. táján jött, honnan János Zsigmond Gyulafehérvárra hívta meg kir. könyvnyomtatónak. Keze alatt tanult fia, Rudolf, „hazánkban legnevezetesebb, ékes betűiről pedig leghíresebb könyvnyomtató“ vala. V. ö. Jankovich értekezését: Könyvvizsgálat és a nyomtatás engedelmé II. Maximilián idejében. Tudományos Gyűjt. 1833. IV. 55. 56.

³⁾ Az érdekes királyi parancsot a szalavári apátság hiteles másolatjából egész terjedelmében közli Jankovich imént megnevezett értekezésében. A Hofhalter Rudolfra vonatkozó adatokat lásd ugyanott és Szabó Károly Régi magyar könyvtára I. 50. 62. 67. és II. 34. lapjain.

Mind Lendva felé, mind Lendváról Debreczenbe vivő útjában a török hódoltságon át tartván,¹⁾ érinteni kellett bujdosásában Hofhalternek az unitárius egyházakat is s különösen a gazdag pécsit bizonytalannal föl kellett keresnie. Adott-e ki valóban unitárius műveket Lendván, mint a királyi levélben áll,²⁾ e kérdésre ma már egy fennmaradt könyvével sem válaszolhatunk; hisz az általa horvát nyelven kiadott theologiai munkákat is az ellenhítűek üldözése utolsóig megsemmisítette. De akár adott ki ottan unitárius műveket, akár nem; azt kétségbe vonhatatlannak kell tartanunk, hogy mestersége szerint jobbadán könyveladásból éldegélvén, mind az általa, mind pedig az atyja által nyomtatott unitárius munkákból jelentékeny számút vihett ki magával Magyarországra. E munkák terjesztése költhette fel első sorban a katolikus clerus figyelmét s innen eredett az ellene felindított király sujtó haragja. Azt is valószínűnek vehetjük, hogy visszafelé tartó útjában nem látszott tanácsosnak előtte még készletben maradt könyveit Debreczenbe, a legtúlzóbb kálvinisták fészkebe, vinni s ezért azokon még Baranyában mind túladdott. Már akár Hofhaltertől, akár egyes embereik által szerezték be baranyai

¹⁾ Mert a Miksa hatalma alatti részeken elfogták volna. Érdekes világot vet ez üldöztetés körülményeire Miksának egy korábbi rendelete, mely Magyarországon 1570. márczius 8-án hirdettetett ki: „Értesülvén arról — így hangzik e rendelet — hogy Magyarország erdélyi részében az ariánus eretnekséget tartalmazó könyveket nemcsak terjesztik és nyilván árulni merik; de olyanok is vannak, kik amaz istentelen és néhány száz év előtt az egész keresztény világ (?) megegyezésével kárhózasnak itélt tudományt örömmel fogadván, másoknak is nyilvános templomi beszédekben ajánlani, vagy magán másokat a magok tévelygésére vonni nem rettegnek: császári és királyi tisztének tartja e rettenetes rosszat kellő eszközökkel meggátolni. Ez okból Veráncz Antal esztergomi érseknek és a megyéjebeli egyházi férfiaknak megparancsolta, hogy ezen új trinitariusok, sacramentariusok vagy zwinglianusok (értsd: unitáriusok) eretnekségeit magukba foglaló könyvek eladóit és terjesztőit nyomozzák ki és nemcsak minden nálok talált ily könyvet lefoglaljanak és tőlük elvegyenek: hanem királyi karhatalommal az ily könyvek árulóit, vagy a kik az ily eretnekségeket nyilvánosan prédikálják, azon polgári hatóságok segélyével, a melyek alá tartoznak, elfogatni, börtönbe záratni s testileg is súlyosan megbüntetni tartozzanak. Ezen eretnekségek vallóit és követőit senki pártolni avagy birtokain tartani ne merészelje; sőt mint kegyetlen gyilkosokat kerülni s mindenképen elkergetni és száműzni legyen köteles.“ Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 202. — Fejér: *Jurium ac libertatum religionis et ecclesiae catholicae — codicillus diplomaticus.* 101. 102. l. Jakab Elek jezsuita befolyásnak tulajdonítja Miksa király ez erőszakos fellépését. Annyi áll, hogy Melius dühöngése, vagy az Egri Lukács elítéltetése korántsem ártott annyit az unitáriusok Magyarországon elterjedésének, mint az épen itt közlött királyi rendelet.

²⁾ Legujabban is Ballagi Géza feltétlenül hitelt ad az oklevél erre vonatkozó szavainak. V. ö. A polit. irod. Magyarországon. 7. l.

hítfelünk könyveiket, az tény, hogy 1588-ban mind Dávid Ferencz, mind Basilius István, mind Palaeolog és Sommer — szóval az akkori legjelesb unitárius szerzők nyomtatott és kézírati munkáival el valának látva. ¹⁾

Volt-e valami hatása a Hofhalter által terjesztett unitárius könyveknek, azt ma természetesen nem tudjuk kimutatni. Annyi áll, hogy vagy e könyvek, vagy a gyakori disputatiók hatása következtében a baranyai kálvinhítú papokból is nem egy vált unitáriussá. Így mindjárt kezdetben átállt Tolnai Lukács, ki 1599/60-ban Wittenbergben tanult ²⁾ és átállt később Bereki András is, Tolna város másod lelkésze. ³⁾ Az 1588-ik évből hat olyan unitárius papot tudunk felmutatni, kik mind dunamelléki születésűek voltak. ⁴⁾

Azt sem mellőzhetjük hallgatással, — hogy a hercegszőlősi zsinat intézkedései szerint került volna olyan ekklézsia is kezőkre, hol az unitárius hitelvekhez szítók kálvinista papként fogadtattak volna be az évi rendes papváltozáskor s csak azután tűnt volna ki az új hithez huzó értelmök. ⁵⁾ Ha valóban élt valaki e fogással, az kétségkívül nem a legtisztesebb módon járt el; bárha magától a nagy Sztárai Mihálytól tanult volna is arra, kiről közelebb kimutatták, hogy Laskóra ilyen uton jutván be, csak lassanként terelte a katholicus nyáját az újított vallás mezejére. ⁶⁾

Nem kell azonban azt hinni, hogy az unitárius térítés ily simán, sőt mondhatni alattomos módon, kéz alatt folyhatott volna le. Ellenkezőleg a térítés és e térítés elleni küzdelem nagy nyíltságát bizonyítja a számos hitvita, melyben mindkét fél legkiválóbb erői vettek részt. Kálvinista részről indították hihetőleg a Melius által 1570-ben említett laskói és tolnai disputatiót. Unitárius részről indították a kozárit, külűdit, harsányit és badait. ⁷⁾ A ko-

¹⁾ „Ezekhez számláljuk — Bogáthi Miklóssal több keresztyén atyafiakat, kiknek irások kezünkben lévén, olvassuk és az szent bibliával conferálván, minden istenfélőknek örvendetesen terjesztjük.“ Pécsi disputatio. Befejezés.

²⁾ Frankl: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 306. l.

³⁾ Jankovich: A socinianusok eredetéről. 20—22. 31. 41. l.

⁴⁾ „Nevezet szerént Soklyosi (ma: Siklósi) Máthé, Szobori Miklós, Olcsárdi Gergely. Némay Dömötör, Aranyosi István, Szentkirályi Péter.“ Pécsi disputatio. Befejezés.

⁵⁾ Lásd a 101-ik lap alján közölt 24-ik cikket.

⁶⁾ V. ö. Szilády: Sztárai Mihály. Régi m. költők tára. V. 302.

⁷⁾ A kozári és budai „gyűlésről“ lásd Választi György érdekes nyilatkozatát. Jankovich: A socinianusok eredetéről. 33.

zári zsinaton Jászberényi Györgyöt nevezhetjük meg, mint diadalmas részvevőt,¹⁾ a külűdin és harsányin Siklósi Mátét.²⁾ A harsányi zsinaton megjelent a hercegszőlősi püspök, Veresmarti Illyés is. A püspök jelenlétén vérszemre kapott kálvinisták erőszakoskodni kezdettek s a zsinat felbomlott, a nélkül, hogy valamit végeztek volna.

„Az igazság megmutatná magát, csakhogy igaz lelkiismerettel lenne a dolog! De mi ez ideig még valamikor arra igyekeztünk és közönséges gyűlést indítottunk, mint Külűdön és kétszer Harsányban Illyés püspökkel, soha egyebet bennök nem találhattunk a veszedelemnek cselekedeténél,“ — így panaszkodtak e miatt az unitáriusok.³⁾ Az akkori idők szellemét tekintve, könnyen megérthetjük, minő veszedelemtől szólnak. A kálvinisták Meliustól tanulva arra igyekeztek, hogy a vitatkozásnak önnön embereik közül bírót tegyenek, hogy a bírák által legyőzöttek itélt felet megbüntethessék.

Még egyszer tartottak közös zsinatot Nagy-Harsányban. E zsinat idejét 1574-re tehetjük; indítói most is az unitáriusok voltak. Azonban Illyés püspök ismét hatalmaskodván, ismét eredmény nélkül kellett szétoszlaniók. A püspök nem hagyta elaludni a dolgot. Kálvin dicsőségére és Melius babéaira áhitozván, 1574-nek második felében a szomszéd ekklézsiák papjait maga mellé vette s hiveinek erős kíséretével döntő ütközetre indult Nagy-Harsányba.⁴⁾

A város unitárius papja, Alvinczi György fogadta őket. Magára volt Alvinczi, csupán Tolnai Lukács, a dunántúliak ez Egri Lukácsa, állván oldalánál. Talán látogatás, talán kíváncsiság hozta ezt oda Siklósról, vagy a közel unitárius ekklézsiák más valamelyikéből. A püspök vitára kényszerítette a két szálból álló ellentábort. Jó magát és két paptársát, Siklósi Miklóst és kálmáncsai Mányoki Pétert tolt fel a vetélkedés bíráiként.⁵⁾ A vita lefolyt. Alvinczit és Tolnait csupán csak a józan ész és biblia, Illyés püspök seregét a debreczeni, szikszói és cseengeri hívvallásokon kívül a boldogult Athanasius, Cyrill

¹⁾ U. o.

²⁾ Pécsi disputatio. 19-ik levél.

³⁾ U. o.

⁴⁾ *Contra quos (Alvinczi és Tolnai) pro nostro officio nos cum nostris symmistis et piis vicinarum Ecclesiarum Pastoribus insurgentes*, — így beszéli el maga a püspök 1575. febr. 17-én kelt főpásztori levelében. Lásd Szabó Károly közlését: Adalék a magyarországi unitáriusok XVI-ik századi történetéhez. *Keresztény Magvető*. VII. 250—252.

⁵⁾ Lásd ugyanott. 251. l.

és Basilius atyák is buzgón támogatták.¹⁾ Illyés püspök és két szék-ülő társa, Péter pap és Miklós pap, fontolgatni kezdték a két fél támogató erősségeit. Ugy vélték, hogy a győzelem az ő részökön állana és úgy ítélték, hogy az Alvinczi és Tolnai hitelveik és tanaik „hazugok és hamisak.“²⁾ De mit folytassuk tovább? . . . A két unitárius papot halálra ítélték és Alvinczit felakasztották.³⁾

Ne tulajdonítsuk nekik e bünt: ők nem tudták mit cselekesznek. Akkor az idők olyanok voltak, hogy Róma nem volt Herczeg-Szőlős, sem Debreczen, sem Nagy-Harsány. Jordano Brunot a tudós inquisitor atyák mégis megégették elevenen a város közepén a meg-rémült nép előtt, a mért azt merészelte állítani, hogy az állócsillagok világrendszereknek középpontjai.⁴⁾ Mennyivel inkább megérdemelte az egyistenhitűség magasztos eszméje, hogy vértanúi legyenek. Az Alvinczi halálának nem Illyés püspök volt oka. Oka volt a vakbuzgóság, az irigy féltékenység és a sötét tudatlanság. És oka volt első sorban ama nagy férfiú, ki ekkor már sírban nyugodott; de a ki nyugtalan életében kánonná emelte, hogy az irás az egyetértést megháborító eretnekeket megköveztetni parancsolja, miként Illyés megölette a Baál papjait, mivel nem akartak engedelmessé válni. . . . Isten ígéje, hogy az isten káromlók és eretnekek, kik az igaz tudományból törvényesen megczáfoltattak és elítéltettek, halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a fegyver hatalmával megöletni; minők a Servet, Arius, Photinus követői, kik az igaz háromságot tagadják, az istenség személyének és lényegének egységét egyedül az Atyának tulajdonítván.⁵⁾ Mily nagy igazán mondja a költő:

¹⁾ A debreczeni (1567), szikszói (1568) és csengeri (1570), sőt a gönczi (1566), kassai (1568) és sárospataki (1568) zsinatok is mind az unitáriusok ellen tartattak; e zsinatokon készült hitvallások mind a szentháromság erősítésével és az unitarizmus gyalázásával foglalkoznak. — Athanasius, Cyrill és Basilius atyák szentháromságról irt munkáit nagyban küldözgették be Bezák Melius hittudósainak, hogy bennök az unitáriusok ellen érveket leljenek. V. ö. Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 169.

²⁾ Falsos et mendaces esse convicimus. Illyés püspök szavai. Keresztény Magv. VII. 251.

³⁾ Lampe: 671. — Jankovich: 48. Kereszt. Magv. VII. 251. — Pécsi disputatio. 19. lev.

⁴⁾ Lásd Flammarion: Népszerű csillagászatban, ford. Hoitsy Pál. II. 269.

⁵⁾ V. és LIV-ik debreczeni kánon. Lásd Kiss Áron: 566. 598. 599. Kiss Áron megjegyzése szerint: Talán önlétezősök, fenmaradások féltése voltak az okai e zord kánon létrejöttének.

The evil that men do lives after them ;
The good is oft interred with their bones. ¹⁾

Szorosan tárgyunkhoz tartozik vizsgálni azon körülményeket, melyek közt egyházunk első vértanúja kiszenvedett. Az nem látszik valószínűnek, hogy az ítélet végrehajtását maga a püspök, vagy valamelyik papja eszközölte volna. Hisz mint látjuk, a kánon azt épen nem kívánja; sőt egyenesen megengedi, hogy Szervét követői ne a papok által, hanem a világi hatóságok fegyverével végeztessenek ki. Már most ebből világosan kitűnik, hogy korántsem volt még e helység egészen unitárius valláson, mint a nép hagyomány után Jankovich hinni látszik. ²⁾ Úgy kell lenni, hogy a harsányi bírák közül akadt még ekkor igazhitű kálvinista, ki püspökét egyházmentő törekvéseiben világi részről buzgón gyámolította. ³⁾ Az is valószínűnek látszik, hogy időt engedtek a halálra kárhoztatott papoknak — úgy huszonnégy órát legalább — hogy bűnökét megbánják s talán meg is gondolják, hogy van ut, mely nem a halálba vezet . . .

Dicséretökre mondhatjuk, egyik sem mutatott hajlandóságot arra, hogy meggyőződése árán életét megvásárolja. Tolnai Lukácson annyiban erőt vett a gyöngeség, hogy a hivek által nyújtott alkalmat felhasználva megszökött és Pécs városába menekült. ⁴⁾ Ámde Alvinczi mindvégig kitartott az őrálló helyen, hová az úr őtet rendelte. Tudta, hogy azon az ösvényen, melyet fölvelt, meghátrálnia nem szabad. Tudta és érezte, hogy az ország e messze vidékén meggyőződése és lelkiösmerete igaz erejével hirdetett és elterjesztett hitelveit életével is meg kell pecsételnie. És azzal a lelkes bátorsággal, mely néhány év múlva Dávid Ferenczet Déva gránit falai közé temeté, elkészült a szegyenletes, de neki dicső halálra.

Harsányban nem lakott benn a török. Vára ama szép, magas ormón, honnan három vármegyére nyílik felséges kilátás, már akkor rómokban hevert. Ezért bár bírósági kerület székhelye volt, kádiája

¹⁾ Antonius Caesar felett Shakespeare Julius Caesarjában. Vörösmarty fordításaként:

A rossz, mit ember tesz, túl éli őt ;
A jó gyakorta sirba száll vele.

²⁾ V. ö. A socinianusok eredetéről. 48. l.

³⁾ Unde Dei beneficio et hoc effectum est, ut gladio magistratus punirentur. Ker. Magv. VII. 251.

⁴⁾ Lucas quidem ex Urbe Quinque Ecclesiensi eximi non potuit — sohajt fel Illyés püspök — sed Alvincius suspendio transmissus est ad suum antesignanum, — teszi hozzá megelégedetten. U. o.

mégis bizonyára a szomszéd siklósi várban tartózkodott.¹⁾ Annál könnyebb volt hát Illyés püspöknek a helységben gazdálkodnia. A kivégetett áldozat vérdíját felszedte paptársain és beküldötte a harsányi kerület kádiának.²⁾

Nyugodtak lehetünk a felől, hogy Illyés püspök mind egyháza, mind a török igazságszolgáltatás iránti tekintetből, a maga felfogása szerint a leghelyesebb módon iparkodott felvett ügyében eljárni. Mint maga megvallja: „szent indulattal és kegyes buzgolkodással a Jézus Krisztus dicsőségének terjesztésére“ intézte el azt.³⁾ Sajnos, hogy mindez az unitáriusokat nem elégithette ki. Tartunk tőle, hogy fogyatékos felfogásuk messze az Illyés püspöké mögött maradt — az emberáldozatok tekintetében. Tartunk tőle, hogy az Illyés püspök által tekintett L. és LXIV-ik kánonok ellenében épen e kánonok bevezetését forgatták eszökben: Nem olvassák a bibliát és nem is tanulnak. Nem képesek legyőzni az elszakadókat az igaz tudomány által, hanem a fejedelmek fegyverével akarnak megfelelni elleneiknek. Mert a mámor és részegeskedés által elnehezítve elbutultak...⁴⁾

Képzelní lehet a köz megdöbbenést és felháborodást, mellyel a történetk hírével Pécsre befutott Tolnait fogadták. Mindenek előtt erélyes föllépésre volt szükség, hogy a hercegszölösi pápa remeklésén elrémült népet megnyugtassák. Bégjükhöz tehát, a pécsi szandsák kormányzójához fordultak panaszukkal. A bég eltíltá a püspököt további hatalmaskodástól s hogy vétkes túlkapásából a török igazságszolgáltatás szellemében hasznot huzzon, a mohácsi szandsákbég-

1) V. ö. Lászlófalvi Velics és Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. I. kt. Bevezetés. 45. 49. 50. l.

2) Ez volt akkor a szokás és törvény. Lásd idézett munka 48. l. — V. ö. Salamon: Magyarország a török hódítás korában. 280. 285. E szokásra czéloz a hercegszölösi zsinat 20. cz. is: Miérthogy az aszaszentegyháznak köz[önséges]szüksége gyakorta való költséget kíván, ezokáért valami efféle költségben valamely ta nitóra (azaz papra) esik, azt minden zugolodás nélkül megadja. És költség nélkül ez időben sehól sem is intézkedhetünk; mert midőn a zsarnokok hatalmában vannak a dolgok, szükség hogy pénze és ajándéka kéznél legyen kinek-kinek, mint valahol meg is van írva: Adj nekiek én értem és magadért, hogy ne sértsd meg őket. Kiss Áron: 680. Közetlenül ez után jön az unitáriusok felől való több intézkedés.

3) Sancto zelo, pio studio, atque diligenti propagatione gloriae Domini nostri Jesu Christi. Saját szavai. Ker. Magv. VII. 252.

4) Meliusnak saját papságát méltányló szép szavai. Kiss Áron: 562. l. Komáromi Csipkés György még 1664-ben is panaszkodik, hogy sok kálvinista papnak nincsen bibliája. V. ö. Pestis pestise. Debreczen. Előbeszéd.

gel egyetértőleg bírságot vetettek ki reá Alvinczi haláláért; de nem csak egyedül ő magára, hanem mind az egész népére is. ¹⁾)

A török hatóság közbelépte tarthatta vissza Illyés püspököt attól, hogy a szent indulatot és kegyes buzgolkodást tovább is folytatva a baranyai unitárius papságot sorba le ne győzze . . . Sőt a mi csodálatos, magok a nagyharsányiak sem tudták eléggé méltányolni a tapasztalt és szemmel látott sanctum zelumot és pium studiumot; mert e helység a helyett, hogy a buzgó lelki gondviselő kegyes szárnya alatt megnyugodott volna, kicsinytől fogva nagyig áttért a papjok személyében meggyalázott és eltiporni vélt unitárius vallásra. ²⁾)

Nem ily könnyen ment el azonban Illyés püspök Alvinczi halála mellett! A lelketlenül fejére idézett végzet nem csak juhaiban verte meg a pástort; de bosszuló kezének súlyát csakhamar magával az elvakult főpappal is érezte.

---

¹⁾ Csak így lehet kiegyeztetni a történeti valószínűséggel Halasi Bálintnak néphagyomány után feljegyzett következő szavait: *Convictus haereseos Alvinczi, suspendio mulctatus (így) est, propter cujus executionem ab immanissimo Christiani Nominis hoste lytrum ingens, et gravissimus annuus census, toti huic alias etiam afflictissimae Provinciae impositus fuit. Lampe. 671. — A budai basa, mint alább kitűnik, csupán csak megsarczolta Alvinczi bírúit. Illyés püspök közelebbi előjáróinak juthatott eszébe őt és hiveit jogkörük áthágásáért állandóbb bírsággal sújtani, mit aztán a visszaélés évi adóként szedhetett. V. ö. Velics és Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Bevezetés. 48. 49. l. — Salamon: A török uralkodás Magyarországon. Bud. Szeml. IX. 336—341.*

²⁾ Lásd Patai Sámuel tolnai esperes tudósítását. Lampe 673. — Nevezetes, hogy a következő százban már magok a dunántúli kálvinisták is szegénylék a Kálvin-féle csalatkozhatatlanság e rettentő tévedését s úgy iparkodnak elbeszélésökben előadni a harsányi esetet, mintha megelőzőleg Alvinczi és Illyés püspök főbenjáró vitatkozást tartottak volna egymás között. *Risum teneatis!* Ugyan mit csinált volna a szegény jámbor pap, ha Illyés püspök és kísérete egyszer csak elejébe áll s legyőzöttnek vallván magokat, könyörögnek felakasztásukért. Ujabbkori írók is hajlani látszanak e naív magyarázatra. De a történelem nem mese! Ideje már egyszer lefosztani az Illyés püspök eljárására akgatott hamis czafrangokat, hogy a harsányi tragoedia a maga meztelen valóságában tünjék fel — a tanúságra vágó utódok előtt.

Vesd össze: *Nostri siquidem aevi homines, de rebus tantum ab expugnatione Arcis Szigethinae gestis recordari norunt. Hoc vero fatentur ingenue, quod tempore expugnationis Szigethinae, Helias Veresmarti fuerat Superintendens Hertzeg-Szölösini. Illius tempore capitalis fuit disceptatio et disputatio cum Georgio quodam Alvinczi, Antitrinitario, in Oppido Nagy-Harsány. Convictus haereseos Alvinczi, suspendio mulctatus est. Halasi Bálint laskói lelkész tudósítása. Lampe. 671.*

Élt ebben az időben Nagy-Maroson, Visegrád átellenében, mint török alattvaló, egy gazdag és hatalmas unitárius főember. ¹⁾ Oly gazdag volt, hogy külön udvari papot tartott magának. Marosi Trombitás Jánosnak hívták ez unitárius főembert, udvari papját Csapó Györgynek. Hogy meghallották Nagy-Maroson az Alsó-Baranyából, természetesen még nagyított formában, felszálló rémhirt, Trombitás János és Csapó György menten elhatározták, hogy összeköttetésben a pécsiekkel, maga a budai beglerbég elé viszik a dolgot s ott keresnek a szegény Alvincziért illő elégtételt. ²⁾

---

¹⁾ Trombitás János később elköltözött a török hódoltság területéről és Komáromban Pálffy Miklós pozsonyi és komáromi főkapitány praefectura lett. (V. ö. Történelmi Tár. 1881. 693. 696. 697.) Hihetőleg tőle származott az a Trombitás Pál, ki 1599-ben Nógrádvármegye jegyzőkönyvében mint Forgách Zsigmond ügyvivője említették. (V. ö. Nagy Iván: Magyarország családai. XI. 338.)

Következő följegyzéseket találtunk még e kalandos életű emberről:

Anno 1588. die 4. Octobris. Révkomáromban Sz.-Ferencz napján született ez világra Farkas Orsolya, kit Oct. 17-én kereszteltének meg; keresztatyja volt Trombitás János ugyan komáromi főember. Farkas Pál lévai vicekapitány följegyzése. Tört. Tár. 1884. 87. l.

Mi Ferhát basa stb. Jüvén mielőnkben egy zsidó, Jakab nevű, szegény jobbágyunk, panaszkodék, hogy mivel Trombitás Jánosnak még Maroson létében adott volt borsot, gyömbért és mocha (?) . . . úgymint tizenhárom száz forint érőt, kiért fogadott volt száz mázsa rezet adni, kiről pecsétös adós levelét is adta; azonban közben ment el Marusról és mind ez ideig is az szegény zsidót meg nem elégtételte, mely dolog isten ellen való dolog. Mely dolog hogy eligazittatnék, értöttük, hogy ez megnevezött zsidónak fölmenetelire Ngod hitlevelet küldött le, azt értvén, mi is az Ngod kívánsága szerént mi a zsidót fölbocsáttuk; hogy pedig ez szomszédságban minden azféle dolog mind innen s mind onnan eligazodjék és semmi méltatlan tartás sem innen, sem onnan ne legyen, kérjük mi is Ngodat, mint vitézlő szomszéd barátunkat, ez szegény zsidót, minthogy igazsága vagyon ez dologban, igaz törvény szerént elégtétesse meg Ngod, ennekutánna többé az mi fejünket se fájjalja, kiért viszontag valamiben Ngod minket megtalál, minden tisztességes barátságval akarunk Ngodnak lenni. Isten velünk. Datum Budae, 13. Apr. anno dni 1589. Pálffy Miklós főkapitánynak. Jedlicska Pál közlése a gr. Pálffy-család levéltárából. Tört. Tár. 1881. 693. 694. Ugyanott még 1589. jun. 11. és jul. 13-ról kelt két török levél van Trombitás Jánoshoz mint komáromi praefectushoz intézve. 696. 697. l.

²⁾ Doluit hoc (t. i. Alvinczi halála) diabolus, unde non sine turba maxima praetermittere voluit (e nyilatkozatból is kitetszik, hogy egy enyhe büntetéssel már lakolt Illyés püspök), permovit sua instrumenta Joannem Trombitás Marusiensem et eius concionatorem Georgium Cziapo, quorum sugillationibus et largissimis donationibus effectum est, ut Magnifico Principi (budai beglerbég) sisteremur. Ker. Magv. VII. 251.

Vakmerő vállalkozás volt ez! Tizenhat évvel azelőtt a tolnai katolikus főbíró szintén panaszra ment a városabeli kálvinisták ellen s kérését hiában támogatták gazdag ajándékai: a budai basa a panaszló fejét tétette lábaihoz és elrendelte, hogy mindenütt és mindenkinék, valaki hallgatni kívánja, szabadon prédikáltassék a reformatio, mert „ez az igazi keresztény vallás.“¹⁾ Trombitás pedig sem többet, sem kevesebbet nem akart, mint hogy emez igaz vallás püspöke is életével fizessen az ártatlan halálért.

Igy történt aztán, hogy alig telt el az 1574-ik esztendő, melyben Alvinczi kiszenvedett, midőn Illyés püspök megkapta a Budára hívó parancsot. Föl kellett mennie, ha akarta, ha nem, s föl kellett vele menni két bíró társának, Siklósi Miklósnak is, Mányoki Péternek is.

Budára fölérve természetesen azzal védték meg a török vezér előtt álláspontjukat, hogy ők tisztükből kifolyólag, jogosan bántak el Alvinczi Györggyel. Alvinczi eretnek híten volt s Isten igéje azt rendeli, hogy Svájcban megégessék, Magyarországon pedig felakaszszak a kálvinista püspökök az eretnek unitáriusokat . . .²⁾

Trombitás igaz hitnek vallotta az unitarizmust s a basa, hogy kitűnjék, melyik részen áll az igazság, nyílt próbára bocsátotta őket.³⁾ Ily drámai előzmények után jött létre a híres budai disputatio.

Kálvin részről a három vádlott, Veresmarti Illyés, Siklósi Miklós és Mányoki Péter s talán még a kiseretőkben feljött Nagytályai Bertalan állott elő; unitárius részről Jászberényi György, Trombitás János és Csapó György. Jászberényit a pécsiek küldötték fel, hogy a vallásukra nézve oly fontos vitában, mint a baranyai unitárius pap-ság képviselője részt vegyen.⁴⁾

¹⁾ Ribini: Memorabilia. I. 92. — Salamonnál tollhibából ez áll: „Kicsibe mult, hogy a tolnai bírónak életébe nem került az árulkodás.“A török uralkodás Magyarországon. Budapest. Szemle VIII. 162. Vess össze Szilády: Sztárai Mihály. Régi m. költők tára. V. 308.

²⁾ Ma, hinni akarjuk, különösen hangzik ez még a kálvinista Róma fülében is. De a kit notán érdekel e kérdés, a protestáns csalhatatlanság nevezetes kérdése, az olvassa el Kálvinnak Szervétről írt munkáját és Meliusnak az unitáriusokra vonatkozó hitvallásait.

³⁾ Hoc quidem praetextu — írja Illyés püspök — ut disputatio cum illis institueretur. Sed nulla erat hic cura Praesidi — gyanakodik a tapasztalt főpap — de disputatione, verum occasio tantum querebetur, qua prius decretum consilium cum Johanne Trombitás de nece nostra ad finem perduceretur. Ker. Magv. VII. 251.

⁴⁾ Trombitást és Csapót Veresmarti Illyés, Jászberényit Válaszuti György nevezi meg, mint részt vevőket. Ker. Magv. VII. 251. — Jankovich: A soci-nianusok eredetéről. 33. — Nagytályai Bertalant szintén Veresmarti Illyés említi, hogy a vitán jelen volt.

E budai disputatio bátran a nagyváradai mellé állhat fontosságra nézve. Épen úgy, mint Váradon, fejedelmi méltóságú személy előtt folyt le. Épen úgy, mint Váradon, nagyszámú érdeklődők hallgatóságát gyűjtötte össze. Csakhogy míg Váradon mind a fejedelem, mind pedig a hallgató közönség tekintélyesb része érdeklő részvételével alakuló unitárius egyház mellett állott; addig Budán a már rég ismert és rég bevett kálvinizmust féltették amaz ismeretlen új hit romboló ereje ellen, melynek pogányszerűségéről tudatlan papok tudatlan hivek között már ekkor annyi képtelen balhiedelmet elterjesztettek...

A vita megkezdődött „törökök, keresztények, olaszok, görögök és zsidók nagy sokasága előtt.“ Az „Istenben és angyalokban“ reménykedő jámbor püspök eléállt kegyes embereivel; de hasztalan bizonyították, hogy ők az istent „az Isten egyszülött Fiának tanításai szerint“ tisztelik, és hasztalan bizonyították, hogy „ezen Fiú egyenlő minőségű és egyenlőn örökkévaló Jehova-Isten volna az Atyával.“¹⁾ A törökök, keresztények, olaszok, görögök és zsidók nagy sokasága erről nem tudjuk, mint vélekedett; de az kétségtelen bizonyosságú tény, hogy mint 1549-ben a boldogult Kászim basa a kálvinista vallásnak a katolikus felett, épen úgy most Szokolli Musztafa vezír az unitarizmusnak adott elsőbbséget a Kálvin vallása felett.²⁾ Kimondta tehát bírói végzéseképen, hogy embertelenül cselekedtek, a kik Nagy-Harsányban az unitárius papot felakasztották, s így Veresmarti Illyést, Siklósi Miklóst és Mányoki Pétert, mint közönséges gyilkosokat, halálra ítélve börtönbe vettette.³⁾

¹⁾ *Astitimus fratres, spectantibus Deo et Angelis, magna hominum multitudine, coramque Turcis, Christianis, Italis, Graccis, et Judaeis veram fidei nostrae professionem edidimus, nos nimirum colere Deum juxta enarrationem unigeniti filii Dei, Filium Patri consubstantialem et coaeternum Deum Jehova esse.* Illyés püspök szavai. *Ker. Magv.* VII. 251.

²⁾ Vezír Szokolli Musztafa basa Szigetvár elfoglalójának, Szokolli Mohamed nagyvezérnek unokaöccse volt s 1566. óta „a hatalmas török császárnak főhelytartója Budán és Magyarországnak gondviselője.“ Az egész nagyérdékű jelenet a budai diván előtt folyt le, hol a basa „csak véleményadó szavazattal birt“, melyet a diván tagjainak beleegyezése emelt végzéssé. Illyés püspök magát a helyet elhallgatja, de előadásának egyes részletei állításunkat igazolják. V. ö. Salamon: *Magyarország a török hódítás korában.* 2-ik kiad. 220. 221.

³⁾ *Ego cum duobus conservis Petro nimirum Kalmancheljino, Nicolao denique Sokliosi, viris, qui in convincendo Alvincio laboraveramus, morti adjudati in carcerem sumus conjecti, — így adja elé Illyés püspök. — Non acquisimus, credite fratres, — teszi hozzá később, mikor a váltságdíjról van szó, — hanc calamitatem nostro aliquo ca-*

Elrémültek a buda- és pestkörnyéki kálvinisták: a püspök és papjainak halálából mily végzetes romlás következik egyházukra.¹⁾ Főbb embereik, a budai és pesti bírák, önnön életüket veszélyeztetve²⁾ könyörögtek a rabok élteért s ismervén a legszebb szót, mi török bírákra hat, tetemes sarczot ajánltak fel érettök.

Szomorú kép volt ez! Keresztény főpap egyfelől, kinek keresztényietlen tette a pogányok megvetését vonja fejére; s törvénytörő bírák másfelől, kiknek remegniök kell, hogy a bűn büntetésére reá találhat.

Másik oldalon egy káromlott és gyűlölt erdélyit látunk, a ki a sötét tudatlanság amaz ősi jogánál fogva éppen magának a megváltó Jézus Krisztusnak nevében örök kárhozatra ítéltetve, mosolyog a gyarló emberi felfogás és mindent merészlő vakbuzgalom láttán és a remegő, gyöngye testet éppen a megtagadni, elvetni vélt dicső ideál magasztos lelkével erősítgetve elszántan lép a szégyenletes halálba. E férfiú neve: Alvinczi György.

Emitt ismét egy másik jövevényre esik tekintetünk. Szorgalma, esze, tiszta élete, az általa hirdetett apostoli tudomány és az isten bőséges kegyelme szép álláshoz, nagy tisztességhez, gondtalan és gazdag élethez s a barátok és jóakaró hivek nagy sokaságához juttatták. Meg is érdemli, mert talpig ember ám! Alig hallja meg, hogy az általa tanított tudomány fölött birói széket ülni készül a zsarnokság és kegyetlenség, nyomban annak oltalmára kél. Elhagyja a szép állást és nagy tisztességet, a gondtalan és gazdag életet, a barátok és

pitali poena digno scelere, sed sancto zelo, pio studio, atque diligenti propagatione gloriae Domini nostri Jesu Christi. Ker. Magv. VII. 252. Az „ad majorem Dei gloriam“ ez ikertestvérenek érdekes ellentéte amaz egykorú nyilatkozat, melyet egy unitáriussá lett kálvinista prédikátor ajkáról közölhetünk: A szegény Alvinczi Györgyöt, ez igaz istennek nevéért, és ez igaz Christusnak ismeretiért, fölakaszták, kinek ártatlan vérében valakik közületek részesültek, hisszük bizonynyal, hogy méltán gyilkosoknak Illyés pappal egyetemben mondathatnak és az úr isten bosszúját meg is állja azokon, valakik igaz poenitentia tartással ö fölségét meg nem tudják követni! Siklósi Máté Skaricza Máténak. Pécsi disputatio. 19. lev.

¹⁾ Nos quidem pro nomine Domini non solum vinciri, sed et mori parati sumus; verum ex morte nostra quantus triumphus Satanae, quanta ruina Ecclesiae consequatur, judicare fratres vobis omnibus promptum est. Illyés püspök szavai. Ker. Magv. 252. l.

²⁾ Verum interpellationibus et summis laboribus honestissimorum ac piissimorum virorum, Judicum Budensium et Pestiensium, gravi admodum precio redempti emissi sumus. Deus recompenset bonis viris, qui catenas nostras non erubuerunt, imo ne vitae quidem propriae parcere voluerunt. U. o.

hívek seregét, csakhogy a részvétlenség, a tudatlanság és rosszakarat halálfélelmes örvényében hitéért küzdjön, vagy hitével vesszen, ha kell. E férfiúnak neve: Jászberényi György.

Most ím mindkettejökre egy harmadik apostol alak, e kettőnek méltó tanítványa, vet örökdicő fényt! A harmadik sárkányölő, Válaszuti György emelkedik páratlanul szép és nemes tettével mindkét barátjának, az élőnek és megholtak fölébe, és ez impozáns föllépésétől kezdve diadalmas vezére lesz a dunántúli unitárizmusnak két küzdelmes évtizeden keresztül.

Mikor a budai és pesti kálvinisták fejkvesztve szaladgáltak kétségbeesett helyzetökben mentő eszközért, a budai basa tolmácsa levelet irt a pécsiek otthon maradt másod lelkészének; megirta a vita szerencsés kimenetelét és biztatta őket, hogy itt az idő a bosszúállásra és levert elleneik fölött a teljes, tökéletes diadalra.

Válaszuti legott válaszolt a pécsiek nevében. Kijelentette, hogy ők nem kívánják Illyés püspök és társai halálát. Alvinczi a halált isten tisztességéért szenvedte, a bosszúállást azért isten ő fölségére hagyják . . .

S ím, mikor a budai fő divánban (tanácsülés) a budai és pesti bírák kérelmét a vezír előtt tárgyalni kezdik s Trombitás annak meghallgatás nélkül elvetésére izgat, a Válaszuti fölért nemeshangú levele előidézi a könyörülő fordulatot. Hallgass — úgy mondanak — nem vagy erre tanítva. Ihon az atyafiak levele kezünkben bizonyosság, hogy nem ő kívánságok! S a török igazságszolgáltatás hamar kész levén megalkudni a bűnössel, ha a sérelmes fél panaszától elállt, elfogadák a kálvinisták kérését s a fogoly püspököt és papjait tetemes váltságdíj fejében szabadon bocsátották. ¹⁾

¹⁾ „Nekünk Isten látja, oly okunk volt annak megbüntetésére, hogy hasonló jutalom adatott volna Illyés papnak is az halálszenvedésben; kinek (ma: melynek) most is bizonságára kezemben az győzhetetlen császárnak tolmácsa levele, melyben arra indított. De én irtam vala, hogy nekünk arra való kívánságunk nem volna, mert Isten tisztességéért szenvedte és azért hagytuk a bosszúállást ő fölségére. Ez én levelem kezében ért volna, mikor egy barátunk erről szintén az párton (azon a párton) levő fő divánban az vezérek előtt szólott volna: torkába verték (azaz: elhallgattaták) és többé említeni sem hagyták. Nem vagy, úgymond, erre tanított; ihon az atyafiak levele kezünkben bizonyosság, hogy nem ő kívánságok. Ne vélje azért Illyés pap történetnek, hogy olyan könnyen ment el Alvinczinek halála mellett; hanem eszében legyen és Istent dicsérje, keresse, igaz poenitentia tartással sírassa, hogy netalám az nagy ítélő bíró előtt róla lakolása ne legyen es rettenetes büntetését ne vegye. Mert higgye bizonynal nem feletkőző Isten az igaz vérről és az ártatlanoknak nyomorúságokról.“ Válaszuti György Skaricza Máténak. Pécsi disputatio. 19. lev. — V. ö. Salamon: Magyarország a török hódítás korában. 2-ik kiad. 276. 279.

1575. február 17-én Pesten írja meg az örömhírt tudató s a váltásdíj kiteremtésére felszólító főpásztori levelét Illyés püspök.¹⁾ Esetéből mind ő, mind pedig a többi török birtokon élő „igaz keresztények“ nagyon sokat okultak. Megtanulták, hogy ha pár évtizeddel azelőtt nehezőkre esett papjaik megégetése a katolikus clerus által; nem kevésbé keservesen esik most az unitáriusoknak papjaik felkötése az evangeliomi szeretet nevében. Megtanulták, hogy dicsőségének szorgalmas terjesztését Kálvin- és Meliusféle eszközökkel még talán maga az ő Krisztusok is aligha kívánja: a benne és angyalaiiban bizakodó Illyés püspököt s kegyes és búzgó szolgáit ime reményen kívül rút hinárban hagyván. S megtanulták és eszökbé vették végre azt a sok kincscsel fölérő tapasztalatot is, hogy a lelkiekben világi fegyverekkel eljárni még a pogány törökök birodalmában sem üdvösséges.

¹⁾ Et nunc sumus fratres, sub eorundem sponsione hac lege, ut si praemissam summam numerare non valuerimus, ut mancipia bello capta ad carcerem, compedes, mortem extremam, acerbissimam, redire debemus . . . Et quoniam hanc summam nostrae redemptionis nostris viribus numerare nullo pacto possumus, cogimur vel inviti Ecclesiarum opem implorare. Keresztény Magv. VII. 252. És itt állít elé Illyés püspök azzal, hogy az ő halálukból a sátánnak mily nagy triumphusa az egyháznak mily nagy romlása következnek; hogy ők ebbe a „szerencsétlenségbe“ nem valamely főben járó gonosztettért, hanem kegyes törekvéseik következtében jutottak; hogy Nagytályai Bertalant, kit adományaikért küld, ne csak jól fogadják: de egyszersmind minden szavának is hitelt adjanak. Nem tartózkodunk kijelenteni, hogy a porúl járt főpap szárazra vergődni igyekvése egészben véve szánalmas képet nyújt s hogy e főpásztori levél majd minden sora porhintés a hivek szemébe. Hogy mily nagy mértékben pártmunka az Illyés püspök levele, mutatja egyebek mellőzésével először is az, hogy a Harsányban megtámadt Alvinczit és Tolnait tünteti fel az unitáriusok fejének, holott Pécs és a pécsi papok voltak valódi vezetői a dunántúli unitárizmusnak; mutatja másodszer az, hogy csak Trombitást és Csapót mutatja fel a budai disputáción vele vetélkedőknek, a kikről meszsze laktuk és ismeretlen voltuk miatt hivei előtt mindent elmondhatott, Jászberényiről ellenben hallgat, a kinek mind tudományát, mind pedig egyeneslelkűségét Baranyában jól ösmerték; és mutatja végül az, hogy Illyés püspök ráfogása szerint vitájokban Trombitásék a bibliára mitsem adtak s Mohamedet Krisztusnál nagyobb profétának jelentették ki: ezért adott a basa nékiek igazat. Sajnos, hogy ez állításokból még csak a fölfedezés dicsősége sem illeti a levél íróját. Hogy a szentírásból az ariánusoknak nincsen támaszuk, azt már Sztárainál láttuk, s hogy Krisztusnál nagyobb proféta volna Mohamed, azt egy szegedi barátira fogták először, a kinek e mondasáért ítélte volna oda a török bég a katolikus templomot. Hogy ellenben a kálvinistákra fenekedő tolnai bírót minden ajándéka mellett is a budai basa miért ítélte halálra, azt nem hisszük, hogy Illyés püspök a fennebbiek után megfejtethné. És nem hisszük, hogy magyarázatát tudná adni annak a kirívó

Nem keltek ki hát többé ezentúl kevély karhatalommal a köztük élő unitárius ekkleziákra, hogy prédikátorját szent zelussal és kegyes studiummal az ők Jézus Krisztusok dicsőségének terjesztésére legyőzzék; hanem visszavonták magukat a felebaráti szeretet és türelem keresztényies korlátai közé. Hogy azonban az újítás után netalán vágyakodó hiveket a „Sáthán csacsogási“ ellen megvédelmezzék, összegyűltek a következő év nyarán Illyés püspök székhelyére s ott a meliusi kánonok alapján magoknak törvényt rendeltek, mely törvények tartásá azontúl össze a bomladozó kálvinhítú egyházakat.

E Herczeg-Szőlőson, Alsó-Baranyában tartott zsinat nemcsak arról nevezetes, hogy a felső- és alsóbaranyai püspökségen kívül a budai, pesti, dunaföldvári, tolnai, csepelszigeti és paksi lelkészek is részt vettek benne, ¹⁾ tehát mindazon egyházak, melyeket a diadalmas unitarizmus közelről fenyegetett; és nemcsak arról nevezetes, hogy az orthodox papok itt hozott határozataik által mindenek fölött a fenyegetőn terjedő új iránynak iparkodtak gátat vetni; ²⁾ hanem nevezetes egyszersmind arról is, hogy épen az itt hozott és életbe lépett határozatok adtak okot és alkalmat néhány év mulva a budainál is sokkal emlékezetesebb pécsi disputációra.

KANYARÓ FERENCZ.

---

ellenmondásnak is, hogy szerinte már előre elhatározták volna Trombitásék s az általok megvesztegetett vezír az ő és paptársai halálát, úgy annyira, hogy a disputa valójában csak alkalmul szolgált az eltökélt szándék palástolására, és ime magán a vitán Trombitás és papja Illyés püspök szerint mégis Mohamed prófétához folyamodnak, csakhogy a basát részökre megnyerjék . . . V. ö. Ker. Magv. 249. 251.) Ezek után mi is méltán elmondhatjuk Illyés püspökről, a mit róla István deák, az egykorú pécsi kath. plebános elmondott: „Nem illik senkit Illyés pappal fenyegetni, sem Illyés pappal magát valakinek biztatni. Mert mi is tudjuk ő neki mind életét, mind tudományát, és csak annyiból kell hozzá bizni, az mint illendő...“ Pécsi disputatio. 19. lev.

¹⁾ V. ö. Lampe. 293.

²⁾ Lásd a zsinat 1. 6. 13. 15. 19. 20—22. 24. 27. 46-ik számú czikkeit. Kiss Áron: A XVI. sz.-ban tartott magyar ref. zsinatok végzései. 676—686.

AZ 1889. ÉVI RENDKIVÜLI EGYHÁZI FŐTANÁCS.

A múlt évben tartott egyh. főtanácsunk a házassági jogról s ezzel együtt a belső emberek választásáról és felelősségéről szóló törvényjavaslatokat az idő rövidege miatt a napirendről levevén, ezeknek tárgyalására rendkívüli főtanács tartását határozta meg, mely f. évi márt. 3—5 napjain tartatott meg.

A gyűlést főt. Ferencz József püspök ur nyitotta meg, megnyitó beszédében mindenek előtt megható szavakban emlékezvén meg Rudolf trónörökös haláláról s az E. K. Tanácsnak ezzel kapcsolatban tett intézkedéseiről. Azután jelezte a tárgyalandó törvényjavaslatok fontosságát, kiemelvén ezek között különösen a házassági jogról szóló törvényjavaslatot, mint a mely bizonyára nemcsak egyházunkat érdeklí, de ezen kívül is sokaknak figyelmét magára fogja vonni s általános birálat tárgya lehet. Végül előadta, hogy Dániel Gábor főgondnokunk hivatalos elfoglaltatásai, Dr. Berde Áron másik főgondnokunk betegsége miatt nem vehetnek részt a főtanácsügyülésen, mihez képest a világi elnökségre Kőváry László ur, kolozsvári főtanodánk felügyelő gondnoka kéretett fel.

A gyűlésre a vidékről aránylag kevesen jelentek meg. Ugy látzik, hogy a rendkívüli főtanácsok tartása egyházunkban nem czélszerű. Sajnosan nélkülöztünk különösen jogászaink közül többeket, a kiknek jelenlétére épen a tárgyak természeténél fogva nagy szükségünk lett volna; de a kik hivatali állásuknál fogva ily időben nem szakithattak magoknak időt a megjelenésre.

Mindamellet, hogy a házassági törv. javaslat, melyet Kőváry Mihály ügyvéd és egyházi tanácsos afia nagy gonddal állított össze, először a Főpapi szék és a Kolozsdobokaköri alpapi szék birái együttes ülésében, azután az egyházkörök véleményének bekérésével másodsor is bizottságilag letárgyaltatott, nem csekély munkát adott a főtanácsnak is. Sőt miután egy fegyelmi ügy és két felebbezett válóper is egy ülést egészen elfoglalt, a belső emberek választásáról és felelősségéről szóló törvényjavaslatok ez úttal is leszorultak a napi rendről.

A törvény összesen 259. §-ból áll s három részre van osztva, melyek közül I. a házasság megkötéséről nyolcz fejezetet, II. a házassági kötelék megszűnéséről négy fejezetet, III. a házasság kötelék érvénytelenítése és felbontása körüli eljárásról nyolcz cim alatt 16 fejezetet foglal magában.

A házasság megkötéséről szóló rész teljesen az eddigi törvényes gyakorlatra van fektetve. Abban valamely új elv nem nyert alkalmazást, csak az elháríthatatlan akadályok között határozottan kifejeztetett, hogy az egyenes ágbeli rokonok és ugyanezen ágbeli sógorokon kívül az első ízbeli oldalrokonok vagyis testvérek sem köthetnek egymással királyi fölmentvény mellett se házasságot. Továbbá a menyiben vasárnapokon és ünnepnapokon az egybeesketés régi egyházi törvényeink szerint tiltva volt, az újabb időben azonban a püspök felhatalmazást nyert a főtanácstól arra, hogy esetről-esetre erre kivételesen engedélyt adhasson, ez az engedély most kiterjesztett oda, hogy azt a püspök a helyi körölményekhez képest egyes ekklesiákban az illető lelkésznek általánosan is megadhassa. Az anyakönyvezéssel kapcsolatban egy figyelemreméltó intézkedés van téve e részben, mely szerint ha az egybekötött felek nem ugyanazon egyházközségnek a tagjai, vagy különböző vallásuak, az egybekötést az eskető illetve anyakönyvező lelkész a házasságra lépett másik fél lelkészével is tudatja, a keresztelési anyakönyvbe leendő feljegyzés végett. Ez intézkedés egészen új, de kívánt eredménye különösen a vegyes házasságoknál csak úgy lesz, ha az más egyházak által is figyelemre méltattatik, s kölcsönössé tétetik. Mert a mi lelkészeink vegyes házasságok esetében hiába fogják átírni az általuk végzett egybekötést az illető más vallásu lelkésznek, ha ez saját egyházi hatósága által nem lesz oda utasítva, hogy azt az illető keresztelési anyakönyvbe bejegyezze s egyszersmind nem köteleztetnek hasonló eljárásra, szemben a többi s a mi egyházunkkal is. Mi mindenesetre életbe léptetjük ez intézkedést s igen örvendénénk, ha az követésre találna a többi egyházakban is. Sőt annyira fontosnak tartjuk, hogy helyén látnók, ha ezzel az 1868. évi LIII. t.-cz. 11. §-e kibővítették, s így országos törvénynyé tétetnék.

A második részben, mely a házasság megszűnéséről szól, a házassági felbontási okok közé fel van véve az örültség is, mely egyházunkban eddig nem szolgált a válásra jogczimül. Épen ezért e pont ugy a törvényjavaslatot előkészítő bizottságokban, mint a főtanácson a legérdekesebb vitatkozásra adott alkalmat. A kik az örültséget a válásra jogczimül felvenni ellenezték, álláspontjuk mellett igen szépen érveltek, avval az alapelvvel, hogy a házasság megkötése után kifejelett semminemü természeti fogyatkozás vagy csapás, következőleg az örültség sem szolgálhat válási okul, ha ennek már az egybekelést megelőzőleg megléte be nem bizonyítható. Azok pedig, a kik a válásra ez új jogczimet is elfogadni javasolták, a mellett főleg az-zal érveltek, hogy az örültség, ha az gyógyíthatlan, egyenlő a halállal. Az örült ember a társadalomra nézve már olyan, mintha meg volna halva. S miután a törvény elég szigorú feltételekhez köti e jogczimnek a válásra leendő érvényesítését, t. i. valamely országos intézetben eszközölt három évi megfigyelés alapján az intézeti orvosok által kell igazoltatni annak, hogy csakugyan gyógyíthatatlan elmebetegség esete forog fenn — ebben az ellennézetűek is elég biztosítékot találtak arra nézve, hogy ez ok is elfogadtassék jogczimül a válásra; a mint hogy tényleg el is fogadtatott.

Legterjedelmesebb a törvénynek harmadik része: a házassági kötelék érvénytelenítése és felbontása körüli eljárásról. Mindamellett, hogy ez a rész már az 1881-ki főtanácson tételes törvénybe foglaltatott, lényeges változásokon ment keresztül, a mire a gyakorlat közben felmerült hiányok s a válóügyek körül minél szabályosabb eljárásra való törekvés szolgáltak okul. E változtatások közül első helyen megemlítjük a harmad bíróság szervezését. Megvolt ez ugyan eddig is az egyházi főtanácsban. De ennek tagjainak száma nem lévén meghatározva s egy részről nem is lévén ismeretes sem a törvénnyel magával, sem a perrendtartással, egyszerűen a szavazásra voltak utalva, a melynél minden további gondolkozás nélkül vagy az előadóra vagy egyik s másik felszólalóra támaszkodtak, nem lévén kizárva az se, hogy mint egyházi tanácsos esetleg hozzá ne szóljon az ügysző olyan is, a ki ugyanazon ügyben az alsó bíróságoknál már döntőleg befolyt vagy éppen képviselője volt a felelő félnek. Ezen visszás helyzeten s az ebből nem egyszer kifejllett kellemetlenségeken a jelen törvény az által segített, hogy a főtanács a harmad bíróságot jövőre egy e végre kiküldött bizottság által fogja gyakorolni, mely a főgondnok elnöksége alatt 9 tagból fog állani, melyet fele részben egyházi, fele részben világi egyházi tanácsosokból mindannyiszor a főtanács egy évre választ meg, s így szükség esetében a harmad bíróság is tarthat rendkívüli üléseket is.

Az 1881-ik évi perrendtartás a vonatkozó országos törvény azon intézkedésére támaszkodván, mely szerint vegyes vallású válóperek, ha azok az illetékes alperesi bíróságok által elláttattak, hivatalból áttétetnek a felperes illetékes bíróságához, ezekre nézve olyképpen szabályozta volt az eljárást, hogy ha a vegyes vallású válóper nem egyházunkba hezdődik, tehát a per az alperes bíróságánál már letárgyalatott s az összes ügyiratok áttétettek, az idegen vallású ellenfél nem hivandó be a perbe, hanem a felperesre nézve az áttett periratok alapján mondassék ki az ítélet. S ezt az álláspontot, bár nem egyszer megtámadtatásnak volt kitéve, figyelemreméltó okokkal lehetne védelmezni. De a kérdést bonyolulttá tette az, hogy egyes püspökségek a róm. kath. egyházban nem mindig tették át hivatalból az ily vegyes vallású válópereket; sőt egy részük az újabb időben azzal a fogással kezdett élni, hogy tárgyalás nélkül elutasította az unitárius felperest keresetével. S miután a m. kir. Curia egy döntvényében kimondotta, hogy az ily elutasítás is olybá veendő, mint a kath. alperesre nézve hozott ítélet, a mi egyházunk se tagadta meg a felperes folyamodása ügyében ítéletet mondani, egy ideig ez esetben is az alperes kihallgatása nélkül, a mire nézve azonban a főtanács 1885-ben 60 számú határozatával oda módosította a perrendtartást, hogy oly esetekben, midőn a kath. püspöki szék a keresetet még tárgyalásra se veszik fel, s egyszerűen elutasítják az unitárius felperest, az alperes is behivandó a perbe s ha nem jelenik meg, ügygondnokkal tárgyalandó le. A jelen törvényben már nem csak ez benne foglaltatik, hanem általában az áttett pereknél is mindig megidéztek az alperes is s ez csak oly esetekben lesz mel-

lözve, midőn az egyik fél a házassági kötelékből már kioldatván, a másik fél, a ki esetleg tán később tért át az unitárius vallásra, a felbontó ítéletnek a már lejárt per iratai alapján leendő kimondásáért folyomodik, egyházunk papiszékeihez. Ezzel, úgy hisszük, oly formát nyert perrendtartásunk, mely ellen többé nemcsak a szoros jog, de a méltányosság szempontjából se lehet kifogást emelni.

Lényeges változtatáson ment keresztül a perorvoslatokról való czim is, a mennyiben a perujítás egészen töröltetett, a felebbezés azonban kiszélesbítettett. Az 1881-dik évi perrendtartás szerint ugyan is csak érdemleges ítélet ellen s az ellen is csak abban az esetben lehetett a harmadbirósághoz felebbezni, ha az első és másod biróság ítélete ellentétes volt. Végzések ellen azonban, a melyekkel — például — a főpapszék az alpapi szék eljárását részben vagy egészben megsemmisítette, felebbezésnek nem volt helye. A felebbezett perek legnagyobb része ebbe az osztályba tartozott. A főtanács tehát, mint harmadbiróság egyszerűen rájuk olvasta a törvényt, elutasította. A mennyiben azonban ez eljárás által egyes kérdések inkább csak kikerültettek, mint megoldottak, a jelen törvényben gondoskodva lett arról is, hogy bizonyos esetekben, a midőn t. i. az eljárás tovább folytatása — ugyszólva — megreked s a fél érdemleges ítélet nélkül nem tudja mihez kezdjen, a végzések ellen is lehessen a harmadbirósághoz felebbezni.

A törvény életbeléptetése és végrehajtása természetesen az E. K. Tanácsra bízott, a mely már munkába vette annak kinyomtatását, hogy az egyházköröknek kiküldhesse, a mit rövid időn követni fog az életbeléptetés.

Ezekben kívántuk megismertetni, a rendkívüli főtanács munkálkodását. A mi a tárgyalások rendjén a vitatkozások közben elejtett élesebb, olykor tán indokolatlan nyilatkozatokat is illeti, azokról nem szólunk. E tekintetben magunkévá tesszük püspökünknek a gyűlést bezáró beszédében tett ama főpásztori tanácsát, hogy a kapott és osztogatott sebeket fedje el és gyógyítsa meg, az igaz unitárius keresztényi atyafiságos szeretet; mert ha a törvény szigorításával nehezebbé is lesz a válóperek kezelése, ebben semmi hátrány nem lesz. De ha épen a válóperek miatt hasonolnánk meg egymás között, ennek aztán igazán szomorú következményei lennének. Erről különben szó sem lehet. Nem most kezdtük mi az alkotmányos életet ismerni. Abban nőtt fel és izmosodott meg egyházunk.

Végül megemlítjük még, hogy a főtanácsai gyűlés első napján a kolozsvári egyházi tanácsosok által rendezve egy társas ebéd volt, melyet vidámság és szellemes pohárköszöntések sora fűszerezett meg. A viszontlátásig a jövő főtanácson.

Egy jelenvolt.

A PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG MART. 24-KI KÖZGYÜLÉSE.

Végre tehát szervezkedett s ezzel a megalakulás utolsó processeszán is keresztül esett a prot. irod. társaság. A mart. 24-ki közgyűlést, melyen e szervezkedés megtörtént, a prot. egyh. lapok általában örömmel üdvözölték. Részünkről sem kívánunk elmaradni az üdvözlettel. Mert mi nagyra becsülünk minden oly intézményt, mely a közművelődés s főleg a vallás-erkölcsi élet előmozdítására van hivatva, viselje az a Szt. István vagy Gusztáv Adolf, a Luther vagy Kálvin, a Socinus vagy Dávid Ferencz nevét. A név végre sem lényeges. A fődolog az, hogy ez is, az is csakugyan a közművelődésnek szolgáljon s hasznára, nem pedig kárára legyen az emberiségnek, mely hasonlóan az Isten minden alkotásához folytonos fejlődésre van hivatva. Nem kételkedünk benne, hogy a prot. irod. társaság e tekintetben nem fog, legalább nem akar utolsó tényező lenni.

De a midőn ezzel a társaság megalakulása iránti örömünknek mi is kifejezést adnánk, lehetetlen néhány megjegyzést nem tennünk, ha csak a történeti igazság kedvéért is, arra az eljárásra, melyet a mart. 24-ki közgyűlés velünk, illetve az unitáriusokkal szemben elkövetett. A diplomatiát ez eljárástól megtagadni teljességgel nem lehet. De hogy az evangéliumszerű s akár keresztényi, akár keresztényi lett volna, azt ugyan soha senkivel elhithetni nem fogja még a legnagyobb exegeta se.

Mindamellett, hogy a társaság megalakítása iránt megindult mozgalom, annak fejlődése, a kebelében támadt meghasonlás s az ebből kifejlett válság körülményesen ismerve van e folyóirat t. olvasói előtt is, fennebbi állításunk igazolására szükségesnek tartjuk azokat még egyszer röviden összegezni.

Még az 1887-dik év február havában a protestáns püspökök és főgondnokok együttesen egy felhívást bocsátottak ki egy magyar prot. irod. társaság megalakítására, közölvén ugyanakkor az alapszabály tervezetét is. A felhívás már kétségtelenné tette azt, hogy a tervezett társaságot a magyarországi három protestáns egyház tagjai egymással kezét fogva akarják létre hozni. Ez alapon indult meg a tagok gyűjtése. Természetesen unitáriusok is jelentkeztek. Nem is volt ez ellen jó ideig senkinek semmi kifogása.

A tagok száma szépen gyarapodott, az alap gyűlt, közeledett a megalakulás ideje. E testvéries és egyértelmű munkálkodás közben azonban egyszer csak megkondult a debreczeni vészharang, zugva,

bömbölve a világnak, hogy az unitáriusok nem lehetnek a társaság tagjai. Némelyek azt mondják, hogy e vészharang kötele Budapestre ért s onnan kezdték rángatni. Mi azt hisszük, hogy egy szálát itt közelebb hozzánk is meglehetett volna találni. Mindegy. Elég hogy a közönségben riadalom lön. Egy része átvette a jelt, a másik mosolygott vagy boszankodott a vak lármán. Megindult az egyházi lapokban a kérdés felett a vitatkozás, a kapacitálás, a tárgyilagos eszmecsere s a felekezeti elfogultsággal telt személyeskedés, a mint ezeket annak idejében mi is megismertetni igyekeztünk.

Ily előzmények mellett tartatott meg 1888. ápr. 16-án az alakuló közgyűlés. Kiváncsiak voltunk az eredményre. El voltunk rá készülve, hogy a debreczeniek vészkiáltására el kell pusztulnunk, hogy sem az égben, sem a földön nincs számunkra többé hely. S aligha már akkor csakugyan ki nem zárattunk volna a társaságból, ha maga Tisza Kálmán, a dunántúli egyházkerület főgondnoka, ki egyszersmind miniszterelnök is, föl nem emeli szavát s így nem szól: „A protestantizmus szelleme nem ismeri a kizárólagosságot.“ Erre aztán leereszkedtek a ránk már felemelt kezek; sőt ölelgetni is kezdetek többen. Még most is vissza csengnek füleinkbe egy felszólalónak az unitáriusok kizárását ellenző beszédéből a többek között eme szavai: „Önmagunk, hazánk, egyházunk czélzatai elleni bünt követnének el, ha önmagunk vetnének el a viszály magvát oda, a hol ha kikel, mérges gyümölcsöket terem, hol önmagunk bénítjuk meg saját erőnket. Fátyolt vetve a harcokra és küzdelmekre, melyek régen a két egyház között folytak, ne bolygassuk e régi zsinatok emlékét, ne nyissuk fel ma a XVI. század konfessioinak egyik-másik lapját és ne olvassuk egymásra a paragrafusokat, melyek nem csak az unitáriusok, hanem a lutheranosok ellen is szólnak. Ha e térre visszük a vitát, nemcsak, hogy az unitáriusokkal harcolunk meg, de magunk közt sem élünk békés napot.“ És így tovább. — És így többen. A mire aztán szavazásra került a dolog, a közgyűlés imponáló többsége elvetette az unitáriusok kizárását magába foglaló indítványt s a debreczeniek, mint vert had hagyták oda a küzdőtér. — Nem az unitáriusok, hanem a protestantizmus elve meg volt mentve . . .

De nem oda Buda! Ha nem hallgattok a mi vészkiáltásunkra, hát akkor felgyújtjuk a házat saját fejetek felett — gondolák a debreczeniek S csakugyan egy, 1888. dec. 2-ről kelt nyilatkozatban a kanóczot is megmutatták. Erre a többség is megrémült. Ezek a debreczeniek készek lesznek az unitáriusok miatt minket is megtagadni. A szervezkedő közgyűlés is már össze volt hiva dec. 18-ra. A zavar a tető pontra hágott. Nem kis mértékben nevelte ezt az is, hogy a debreczeniek nyilatkozatára az ágost. hitűek is fölemelték fejüket s dr. Masznyik Endre határozottan ellene mondott ama nyilatkozatnak, melyben ő „a szellem szabadságának vakmerő megsemmisítését s nemcsak az unitáriusok, hanem az ágost. hitűek felekezetének is a helvetika confessio betűbírósa alá helyezését látta;“ s a mire a „Prot. Közlöny“ szerkesztője érvek hiányában nem tudott

egyebet mondani, minthogy a dr. Masznyik nevével és liberalismusával gonyolódott. Ki segíti ki a társaságot e bajból? Ez lön most az egyetlen kérdés. Tanakodtak felette Budapesten. Ment az izenet Debreczenbe. Jött Kolozsvárra. Semmi kilátás a békességre. Ekkor az unitáriusok püspöke azt mondja: „ne legyen miattam és az enyimek miatt nektek romlástok. Ha nem szerettek is, én nem gyűlöllek.“ S bejelenti egy a szervezkedő közgyűléshez intézett levélben, hogy a prot. irod. társaságból kilép. Ezzel természetesen a kérdés megoldható lenne. De hátha valahogy a felemelt zászlót legalább összetörve még meg lehetne menteni. Erre időt kell nyerni. S a dec. 18-diki szervezkedő közgyűlés a nélkül, hogy akár a dr. Masznyik indítványáról, akár püspökünk leveléről hivatalosan tudomást vett volna, annál kevésbé tárgyalásukba ereszkedett volna, egyszerűen elnapolta magát. S hogy erre az elnapolásra alapított számítás nem volt czéltalan, azt a következés megmutatta. Az unitáriusok már tisztában voltak a helyzettel. Dr. Masznyik Endre: „a Prot. Irod. Társaság és Debreczen“ czim alatt még egy terjedelmesebb választ irt ugyan Balogh Ferencznek, a ki az ő indítványát megtámadta, a mire Balogh Ferencz szintén megkezdette a viszonzválaszolást. De ekkor eszébe jutott, hogy hátha dr. Masznyik Endre nem is egészen komolyan mondotta el Debreczenről, hogy csak magát tartja Magyarországon a tiszta és meghamisítatlan kalvinismus incarnatiójának, egyedül illetékes szószólójának és őrének; hogy — miképpen maga a kalvinismus, azonképpen Debreczen is csalatkozhatlan,“ (17. l.) hogy „a nagy kálvinista Róma — a mint gyakran nevezi Debreczent — semmi maradandóbb alkotásra nem képes, de a prot. Együletet meg tudta bukattani s most a lutheranusokkal közösen akarják megcsináltatni maguknak a Prot. Irod. Társaságot,“ (28. l.) hogy „a lutheránusok eddig egyebet se tettek, minthogy a kálvinisták szekere után kullogtak, legfennebb ha a saroglyába felvették“, (28. l.) hogy ő (Dr. Masznyik) nem az unitáriusokban, hanem a debreczeniekben ismeri fel az evangéliumi szabadság s így hát magának a protestantismusnak is ellenségeit“ (41. l.) hogy „kövesse meg magát Debreczen, mert történeti alapon ép oly kevéssé formálhat jogot a protestáns névhez, mint az unitáriusok, mely jog csakis a lutheri reformatio hiveit illeti meg“ (44. l.) hogy „még a debreczeniek mernek kérkedni a nyiltság, a szabad szó és egyenesség specifikus kálvinista erényeivel,“ (50. l.) hogy „elvi szempontból a róm. katholicismus álláspontja és azon álláspont között, melyet a debreczeni nyilatkozat elfoglal, semmi különbség“ (58. l.) hogy „a ki üdvözölni akar, forduljon a debreczeniek papiros pápájához, (helv. hitv.) mert különben elveszti a mozdithatatlan országot,“ (58. l.) hogy „Kálvin végelemzésben azt akarta létesíteni a prot. keresztyénségen belől, a mit létesített Mózes a zsidóságon belől: theokratikus egyház államot“ (84. l.) hogy „rideg s a keresztyénség szellemétől merőben idegen szellem az, mely a Kálvin institutioját áthatja“ (88. l.) hogy „Kálvin az ellenmondókat a máglya, börtön vagy száműzés által rázta le“ (91. l.) stb. Balogh Ferencz tehát abban hagyta ezekre megfelelni; mert a mint megjegyeztük,

eszébe jutott, hogy hát ha dr. Masznyik Endre mindezeket nem is komolyan mondotta; s ha majd Worsmban — akarók mondani Budapesten elébe teszik művét, lesz annyi esze, hogy azért nem záratja el magát Wartburgba, hanem így szól: itt állok, csináljatok irka-firkámmal a mit tetszik, csak engem ne bántsatok. Hát ha csak azt akarta elérni, hogy ne üljön többé a saroglyában. Ennek majd ki lehet a módját találni, ha egyszer Budapesten leszünk, a hol már a miénk a világ s körülünk forognak a nagy bolygók is, a melyek csak azért fordítottak volt nekünk hátat egy időre, hogy az alatt az ellenlábások szemét megkápráztassák fényükkel.

Es ezzel mi is Budapestre érkeztünk a márt. 24-ki közgyűlésre. Persze, hogy ez is csak olyan rethorikai figura, mint a Dr. Masznyik fennebb említett munkája. Nem kell szószerint venni, a mennyiben közülünk bizony senki sem jelent meg azon a közgyűlésen. Pedig még a vasuti kedvezményes igazolványokat is megkaptuk. Mi célja volt ennek a figyelemnek? Érteni egyáltalán nem lehet; miután a társaság végrehajtó bizottsága a közgyűlést megelőzőleg, márt. 3-án tartott gyűlésében már jegyzőkönyvileg a következőkben állapodott meg: „a) teljesen méltányolja Ferencz József unitárius püspöknek felolvasott levelében kifejezett indokait s a társaságból való kilépését tudomásul veszi; b) Balogh Ferencz és Kis Albert határozati javaslatát hasonlóképpen tudomásul veszi és a benyújtók kívánságához képest jegyzőkönyvbe vétetni határozza; c) a mi pedig a tiszántuli egyházkerület határozatát és az abban kifejezett aggodalmakat és óhajtást illeti, arra nézve a bizottság áthatva levén, e kérdésnek nagy elvi fontosságától s érezve a hazai protestantismus megszólásából eredhető veszélyeket, kimondja, hogy mivel az alapszabályok szövege, melyben az unitáriusokról szó sincs, ily aggodalmakra okot nem szolgáltat; mivel továbbá az unitárius püspök ur ezen aggodalmakra való tekintetből már tényleg kilépett, és nem kétlő, hogy példáját hitsorsosai közül többen követni fogják s csaknem bizonyosra veszi, hogy az unitáriusok miatt bátran beléphetnek a debreczeniek a társaságba és végre mivel a végrehajtó bizottság kiváló súlyt helyez a tiszántuli egyházkerület támogatására: ennél fogva ennek jegyzőkönyvileg kifejezett óhaját olyképpen fogja figyelembe venni, hogy a végleges szervezés alkalmával ugy a tisztikar, mint az igazgató választmány és a bizottságok választásánál a tiszántuli egyházkerület álláspontja tényleg érvényesüljön.“ Más szóval, hogy a tisztikar, az igazgató választmány és bizottságokba egy unitárius sem fog beválasztatni. E megállapodás után mondjuk, hogy lehetett azt még csak fel is tenni, hogy a márt. 24-ki közgyűlésben valamely unitárius tag részt veszen? Következőleg e közvetett meghívást se lehetett egyébnek tekinteni, mint — kerülve az erősebb kifejezést, — olyan diplomatiái eljárásnak, a minőnek a közgyűlési eljárást is nevezni bátrak voltunk, s a mely a nélkül, hogy akár a debreczeniek nyilatkozata, akár a Dr. Masznyik Endre indítványa, sőt ezt még a végrehajtó bizottság se vette számba, akár az unitárius püspök levele felolvasatott, s érdemileg elintéztettek volna, egyszerűen meg-

választotta a tiszti kart, az igazgató választmányt; természetesen kihagyva azokból — az unitáriusokat. Valóban, ha a végrehajtó bizottság előzetes megállapodását se hozták volna nyilvánosságra, a mint ez, úgy látszik, tervezve is volt, ma álmélkodással tekinthetnénk a szervezkedő közgyűlésre, melyen a legnagyobb ellentétek minden szó nélkül egy szempillantás alatt kiegyenlítették.

Ismételten elismerjük, hogy a mart. 24-ki közgyűlés eljárása a legügyesebb diplomatai fogás volt, a minőt a társaságot csaknem két év óta nyugtalanító kérdéssel szemben kigondolni lehetett. De teljesen hiányzik belőle az őszinteség és nyíltság. Hiszen mi volt a meghasonlás oka: a kérdés? Hogy lehetnek-e az unitáriusok a prot. irod. társaság tagjai vagy nem? Meglett-e ez oldva? Meg; de úgy, hogy kiki tetszése szerint magyarázhatja: ha akarom fejér, ha akarom fekete. Mi meg vagyunk győződve, hogy ha azok, a kik ma is ragaszkodnak ahhoz a nagy többséggel proklamált elvhez, hogy a protestantismus szelleme nem ismeri a kizárolagosságot s ezek között a már megválasztott tisztikar tiszteletreméltó elnöke is megkérdezhetnének, hogy beléphetnek-e az unitáriusok a társaságba? minden habozás nélkül azt felelnék, hogy be. Hiszen, még püspökünk kilépési nyilatkozata se vétetett tudomásul hivatalosan a közgyűlés által. Főgondnokunk annak ma is tényleg tagja. Dr. Masznyik Endre pedig egész elragadtatással kiált fel az Evang. egyh. és isk. lapban, hogy a prot. irod. társaság alapszabályilag megállapított és szentesített álláspontja sértetlenül fenmaradt (l. 13. sz. „Ünnep“ című czikk.) S ebben igazuk is van; mert az unitáriusok kizárása a közgyűlésen szóba se jött. De ép úgy igazuk van a debreczenieknek is, a kik az ellenkező álláspontot foglalták el, ha azt mondják, hogy az ők elvük jutott diadalra, s az unitáriusok kizárattak a társaságból, — tehát a mi nincs kimondva szóval, el van érve tényleg. Mert a mart. 24-ki szervezkedő közgyűlés után csakugyan nem képzelünk oly önzéretes unitárius embert, a ki abba a társaságba még belépjen. Ézért mondom a közgyűlés eljárásáról azt, hogy nem volt őszinte és nem volt nyílt. Tehát nem volt evangéliumszerű se. Mert abban maga a nagy mester mondja, hogy nem lehet két urnak szolgálni. A közgyűlés pedig két urnak kívánt szolgálni: a liberalismusnak és az orthodoxiának egyszerre.

Nem terjeszkedtünk volna ennyire a szervezkedő közgyűlés ismertetésében, ha csak némi gyöngédséget tapasztaltunk volna az irod. társaság részéről az unitáriusok iránt, a kiknek köszönheti végre is, hogy nem kelle vagy nyíltan bevallania azt, hogy a velünk való szövetekezés csak olyan szemfényvesztés akart lenni, vagy ha e szándéka komoly volt, nem kelle miattunk saját édes testvéreivel meghasonolnia. De lehetetlen volt legalább ezeket el nem mondanunk, midőn a prot. egyh. lapok egy részében a közgyűlésről szóló tudósításokban valóságos káröröm sugárzik ki az unitáriusok vereisége miatt. Sőt a debreczeni prot. lap odáig megy, hogy az unitárius kérdést a jó Isten kedvező kegyelméből immár eltemetettnek (13. sz.) hirdeti. Nos, hát mi megveretve nem érezzük magunkat. Még a pof

se mindig azt bélyegzi meg, a ki kapja, hanem sokszor épen azt, a ki adja. S ha tényleg vereséget szenvedtünk volna is, örvendünk, hogy ezzel egy általunk is kezdettől fogva melegen felkarolt ügyet diadalra juttattunk. A mi pedig a debreczeni lap circum-dederuntját illeti, a miatt épenséggel nem esünk kétségbe. Hogy szeretne sirásónk lenni, azt elhisszük, de a jó Isten kedvező kegyelméből még teljesen jól érezzük magunkat. Hamarabb elreped a debreczeni nagy harang, minthogy az unitárius kérdést eltemethesse. S bár az unitarizmusnak hivatalos képviselői e szerint már nem lesznek az irodalmi társaságban, legkevésbé se kételkedünk abban, hogy nem egy kiadványában, nem egy szellemi termékében a saját magunk gondolkozásmódjára, vallásos meggyőződésére és hitelveire fogunk ismerni. Ezért legkisebb okunk sincs visszavonni a prot. irod. társaság megalakulásán már nyilvánított üdvözlétünket. Isten segedelme legyen a nemes ügyön. Ha odanyujtott kezünket nem tudták elfogadni, majd csak hasznát vesszük mi annak. Tetszett az Istennek, hogy nekünk is országot adjon. Ennek művelése most már kétszeres kötelességünk lesz. Nem fogjuk szem elől eltéveszteni, hogy a ki az eke szarvára teszi kezét, annak nem hátra, hanem előre kell néznie. Mi bizalommal nézünk a jövőbe. S bár mennyit gunyoljanak a jövő vallásával, nem mondunk le arról a reményről, hogy abban az egyedül való Isten fog megdicsőíttetni.

FIGYELŐ.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1889. márt.

(Egyházi választások a francia reformált egyházban. Tiltakozások a naturalista irodalmi irány ellen.)

Szerkesztő Ur!

Folyó évi február 10-én ment végbe az egyházi tanácsok megújítása a francia reformált egyházban. Egy régebbi levelemben megírtam volt a mi egyházi tanácsaink megújításának módját, mire, úgy hiszem, a folyóirat olvasói emlékezni fognak. A kik nem emlékeznének, azok számára megjegyzem, hogy a francia reformált egyházak tanácsaitat fele részben minden három évben megújítják, és hogy a választóknak legalább 30 éveseknek kell hogy legyenek, s ha házasságukat meg kell hogy a pappal áldatták legyen.

Ezelőtt néhány évvel a szabadelvűek és orthodoxok között elkeseredett harcz folyt csaknem minden egyházban, hol a két párt közel egyenlő számban volt. Ma már a kedélyek nem oly izgatottak s kevés kivétellel csendben folytak le a választások. Úgy látszik, hogy most mind a két fél más eljárást követ, kevesebb zajjal, de hasznosan működik. Különben is sok egyházban az orthodoxok azt a tapasztalatot tették, hogy hiába próbálnák meg a szabadelvűek állásának megingatását. Lemondást tanusitanak, ha nem is valóban, de legalább látszólag. De ha az orthodoxok nem is ütnek oly nagy lármat, azért érzelmeik kevésbé változtak, a mint mindjárt látni fogjuk a párisi egyházakban lefolyt választásokból. Ők most is úgy gondolkoznak, hogy a szabadelvűeknek vagy alá kell magukat vetniök a zsinati határozatoknak, vagy elhagyni az egyházat, hol semmi jog sincs. S ha teljesen kezökbe ragadhatnák a hatalmat, egy perczig sem haboznának a felett, hogy üldözzék a szabadelvűeket, kik az orthodox hitvallást nem írják alá. A szabadelvűeknek tehát résen kell lenniök, ha állásaikat nem akarják elveszteni. A jelen évi választások a két párt helyzetén, Párison kívül, nem sokat változtattak. A szabadelvűek Dél-Franciaországban nyertek ugyan néhány helyet, de ez semmit sem változtat a helyzetén. De nem ez az eset Párisban. Itt a liberálisok, az Oratoire-i egyházközségben, az egyetlen helyen, hol hosszú idő óta mindig nagy többségük volt, legyőzettek. A három szabadelvű jelölt közül csak egy választatott meg. A többi egyházközségekben a szabadelvű kisebbség megtartotta addigi állását, Az Oratoire-ban történt veszteség sokakat, a kik erre nem is gon-

doltak, nagyon meglepett. De azokra nézve, kik ismeretesek voltak a dolgokkal, kevésbé volt meglepő. A szabadelvűek egy kissé elbiztáskodtak volt magukat korábbi sikereikben; nem sokat törődtek az orthodoxok műveleteivel, kiknek minden eszköz jó, ha céljaiknak szolgál. A szabadelvűek nem foglalkoztak a választással, a választás előtti utolsó hónapig s ekkor vették észre, hogy menynyire megkésztettek, hogy az orthodoxok, bár lapjaik semmit se szóltak róla, régóta működnek a választás ügyében. A szabadelvűek bizva az ő ügyök igazságában nem vigyáztak arra, ha nem vágják-e a fát alattuk. Csúpan január vége felé kezdték meg az orthodoxok műveleteiket a sajtóban is. Hanem azt meg kell adni, hogy az utolsó néhány nap alatt az orthodox sajtó eléggé kitett magáért. Nem volt oly gyalázatoság, mit a szabadelvűek ellen ki ne talált volna. S míg egyfelől a legdurvább vádakkal illették a szabadelvűeket, másfelől minden eszközt felhasználtak a választók megfogására. És a mi eljárásukban legkülönösebb volt, olyanokat is hoztak választókul, a kik protestanosok ugyan, de a dissidensekhez tartozók. Még tán a törvényesség szempontjából is hibáztatni lehet az orthodoxok magaviseletét, erkölcsi szempontból pedig teljesen elítélendő. Bárhogyan, nincs mit csodálni az orthodoxok győzelmén. Egyfelől a szabadelvűek nem voltak elég éberek és vigyázók; másfelől az orthodoxok föld alatti, gyűlöletes, hazug politikát űztek s ez eléggé megmagyarázza a dolgot. Vajha a szabadelvűek tanulnának ebből, hogy jövőkor jobban készülének a harcra.

Az orthodox lapok, képzelhetni, ujjongtak az eredményen; némelyikök Isten úját vélte abban látni, mások meg azt irták, hogy az a liberalis eszmék uralmának büntetése volt. Meg kell vallani, hogy bizonyos vakmerőség kell ily beszédhez. A liberalis eszmék uralmáról beszélni, mikor azok előtt Páris minden temploma zárva van, kivéve az Oratoire-it és pedig az orthodoxok önkénykedése folytán, ez egyszerűen cynismus. Az egyik mérsékelt orthodox lap vereségükre utalva arra hívja fel a liberalisokat, hogy vessék magukat az orthodoxok karjaiba, kik szívesen fogadják őket, ha az 1872-iki zsinat hitvallását alá írják. És mindjárt azt is hozzá teszi, hogy ha ezt nem akarnák tenni, akkor aztán alapíthatnak egyházat a maguk számlájára. Láthatni, hogy a kizárásnak ugyanaz a szelleme hatja át az orthodoxokat a legmérsékeltettektől a legszélsőbbekig.

Végül meg kell jegyezni, hogy e választás bármily kedvezőtlen volt is a liberalisokra, de a presbyteri tanácsban azért még mindig fontos részük van. A választások előtt többségben voltak; most négyen vannak négy orthodoxszal szemben. Így tehát egyenlő szavazatok esetén az elnök szava dönt. Igaz, hogy az elnök orthodox, de remélni lehet, hogy ő nem fog hatalmával visszaélni, mert akkor felingerelhetné a közvéleményt, mely ellene fordulna. Sőt az ők érdekük úgy vezetni az ügyeket, hogy a közvéleményt megnyerjék a végre, hogy a legközelebbi választáskor növeljék többségüket. Akkor, hogy ha a többség egészen orthodox lesz, aztán tehetnek, mit akarnak. Így tehát a liberalisok még nem veszítették el befolyásukat.

Régebb irtam volt a naturalista írókról, kiknek elismert feje Zola Emil. Különb is ő a legtermékenyebb és legismertebb író ez iskolából. Róla mondatott, hogy „ő a vak ösztönöknek, a durva szenvedélyeknek, az érzéki szerelemnek, az emberi természet alsóbb, visszataszító állatias részének durva és sötét szellemű költője.“ S ma is el lehet mondani, hogy előtte „az állatiasság és együgyűség az emberben a fő és hogy az ő munkái telve vannak együgyű lényekkel, kik az olvasók nagyobb részében mély szánakozást, másokban meg szomorúságot keltenek.“ A mit a mesterről, ugyanazt még inkább el lehet mondani a tanítványairól. S ezek a tanítványok nagyon számosan vannak, de tehetségben és képzeleterőben távol a mestertől. S hogy ha az eszméknek e jellemvonásához hozzá vesszük a stylt, melyen azokat kifejezik, azt a trivialis, szegyéntelen stylt, fogalmat alkothatni az irodalom ama fajáról, melyet naturalismusként neveznek. Ez iskolának nemtelen termékei már hosszú évek óta hihetetlen vonzó erőt gyakorolnak a közönségre. A legtöbb ezek közül a regények közül, mielőtt külön kötetben megjelenék, olvasott lapok tárczájában adatik ki. E lapok ellen ezelőtt két évvel rendszeres hadjáratot indított egy e célra szervezkedett társulat, melynek tagjai közt van Pressensé is, kiről akkor szóltam, s úgy látszik, nem eredménytelenül, mert néhány hónap óta visszahatás mutatkozik a naturalista regények ellen.

Aztán egy kitünő, a közönségtől nagyon szeretett író is élénk tiltakozást tett közzé mindez írók ellen, kik az ideált, az erkölcsöt, sőt magát a francia nyelvet is megvetik. Ez csak biztató lehet a tiltakozás tovább folytatására. Mindenek előtt a közönséget kell oda vezetni, hogy ez esztelen művektől elforduljon. Mihelyt nem lesznek olvasók, kik azokat megvegyék, nem fognak ily műveket sem irni. Igaz hogy ez hosszas és nehéz munka. De mégis azt folytatni kell, mert magukra emez írókra akarni hatni, ez nagyon kétes vállalat. Alig ha tudnak irányukon változtatni. Legalább ezt mutatja az iskola fejének, Zolának legutóbbi kísérlete. A múlt évben „Az álom“ czimen megjelent regényének az ő csodálói szerint egy teljes, mocsoktalan, tiszta ideált kellett felmutatni. De a kritika „A föld“ trágár írójának eme mystikus szerelmi művét olvasva, úgy találta, hogy az író modora kevés eltéréssel ugyanaz. A stylus nem oly szennyes, de igen sok helyen az eszmék semmivel se tisztábbak, mint korábbi regényeiben. Bajos dolog a tollat, mely husz év alatt minden emberi hitványságok rajzolásához szokott, egy ifju leány tiszta álmainak festésére átfordítani. Oly hosszú ideig megvetve a mi az emberi lélekben nemes, nem lehet azonnal egy szent és tiszta idealhoz emelkedni. És hogyha magának a mesternek nem sikerült, fog-e az tanítványainak sikerülni. Nem valószínű, ámbár még fiatalok, kiknél a szokás még nem vált második természeté s kik erélyes és kitartó törekvéssel megszabadulhatnak a régi kötelekekből és a tisztességes irodalomhoz térhetnek vissza. Bármiként legyen a naturalista iskola jövője, az mindenesetre vigasztaló, hogy tisztességes írók erélyesen kezdenek kicsapongásai ellen tiltakozni. E tiltakozások közt

február elején egy különösen figyelemreméltó jelent meg, egy regény előszavaként, melynek czime: „Marie Fougère.“ Szerző nevéül Lucie Herpin van jegyezve. Az író, ki ez álnév alá rejtőzködött, igen ismeretes és az irodalomban kedvelt, Jules de Glouvet név alatt.

E név alatt több kötetet irt, melyekben megragadóan festi a közép-franciaországi erdész népség szokásait. Glouvet regényeit mindenki olvashatja, mert azok oly modorban vannak írva: szokások, érzelmek, gondolatok, nyelv mind tisztességesek bennük. Ily írónak tiltakozása becses és megérdemli, hogy vele foglalkozunk. E tiltakozásnak nagy súlyt ad, hogy írója már tényleg megmutatta, hogy miként kell írni. A naturalisták hatalmas iskoláját megtámadva, kétségtelenül felingerli őket maga ellen, de a harcztól nem fél és előre tudja, hogy a közönség jobb része mellette foglal állást. De lássuk, ki ez a Glouvet. Nem más, mint Párisnak jelenlegi államügyésze Jules Quesnay de Beaurepaire. Glouvet az irodalmi neve, a melyhez most egy másikat adott, melylyel utóbbi regényét jegyezte. Kevés olvasója ismeri az ő igazi nevét és állását.

Lássuk most már mi foglaltatik „Marie Fougère“ előszavában. Glouvet azzal kezdi, hogy ő már régóta szomoruan tapasztalja, hogy a naturalista irodalom mind alacsonyabbra süllyedve, hogy halad elé. Szívét fájdalom fogja el, midőn e szörnyüségű termékek özönét látja, melyekben a nemte'én elvvé emeltetett az emberi állat legalsóbb és alacsonyabb ösztöneinek nevében, melyekben az ostobaság, kicsapongás, hitványság járnak karöltve, és társulnak physikai utálságokkal. Mindazonáltal ő bizik a jövőben és úgy hiszi, hogy még nincs minden elveszve, hogy még lehet remélni. Még nem torzították el a természetet, a mezőt, az erdőt, melyek az embert álmadozásba ringatják s a lelket felemelve költészettel termékenyítik meg. Aztán bármennyire mostohán bántak is a naturalista írók a francia nyelvvel, e nyelv oly szabatos és erős, hogy az hatalmasabbnak fog bizonyulni azoknál, kik megsértették. Különben is ott van az akadémia a francia nyelv megvédésére. Ezekbe bizva ő sokáig hallgatott. De épp a midőn így a biztató jelekben megnyugodni látszott, akkor jelent meg Zolának minden önmagát becsülő ember előtt botrányos munkája: „A föld“, melyben ezt a szép és gazdag természetet, melyet Glouvet szenvedélyesen szeret, lealacsonyítja és kényekedve szerint bemocskolja. Ugyanekkor adta közre Daudet is „L'Immortel“ művét, melyben a francia akadémia nevétségessé teszi könnyelmű és méltatlan s nem is mindig szellemes modorban. Ekkor határozta el aztán magát Glouvet, hogy megírja eme bátorsággal, nemes haraggal teljes és mindenekfelett jó érzékről tanuskodó sorokat, melyek utóbbi regényének előszavául szolgálnak. E meggyőző és megragadó ékesszólással írott néhány lap lekötve tartja a figyelmet elejétől végeig. Az ember örömet követi a tisztességes tollat, melyet nemes szív vezet, s mely joggal ostorozza emez írókat, kik botrányra építik hirnevüket.

Glouvet az irodalom ez elerkölcstelenedésének, e sárba süllyedésének okait vizsgálva, úgy találja, hogy azok abban a durva és ala-

csony materialismusban keresendők, mely Franciaországban a második császárságot tetőpontján jellemezte. Én teljesen osztom Glouvet véleményét e tekintetben. Ebben senki sem kételkedik, ki az eseményeket csak valamennyire is figyelemmel kísérte. A megromlott erkölcsök csakis ily szegényletességekkel és erkölcsi szennyfoltokkal teljes irodalmat hozhattak létre. Sajnálom, hogy hosszabb idézeteket nem közölhetek az előszóból; az egészséget kellene idéznem, mert a kiválasztás vajmi nehéz. De álljanak itt többek közt a következő sorok a naturálista írók jellemzésére. „Ez írók hamis álláspontra helyezkedve, csak mesterségest hoztak létre, hibás érzelemből indulva ki, úgy is haladnak tovább: gondolat világuk hasonlít egy állatsegreglethez. E kétségkívül tehetséggel megáldott írók mind az után rohannak, a mi rendellenes, kiölik az ideált, a jókedvűséget arany-papírkákba göngyölve sétáltatják a papirospépbe csinált tájakon és semmi magasabbat nem ismernek, csak saját igényeiket.

Elhatalmasodva e regényírók felekezetté emelkedtek; az iskola egyházzá lett; és minthogy egyházak sohasem voltak főpap nélkül, az új doctorok ünnepélyes hangon kezdték beszélni, sőt elméleteket állítottak fel. Így miután a világnak minden nőjét egyetlen typusra vezették vissza, a leány typusára, ezt elnevezték „az örök női tanulmányának“; s az idegrendszerrel való felületes vizsgálatuknak meg a psychologia diszes címét adták; a szerelem festését az alá-sülyedés szó szerinti folyamával helyettesítették; a lelkiismeretet elnyomták és manifestum alakjában hirdették, hogy ők papi elhivatást gyakorolnak. Így van az, hogy a gyermekek nagyoknak tekintik magukat, midőn vesszőparipáikra felkapnak“.

Mennyire igaz és való ez. Mily szellemesen ostromozza e pedant és neveléses zsarnokságot, mely mindent uralni akar kicsiny, részleges, egyéni, szűk és szegényes fogalmakkal. Ily türelmetlen igényekkel szemben az ember mind szánalmat, mind haragot érez.

És milyen stylusban fejezik ki ez írók „az ő agyrémeiket“? kérdezi Glouvet. Legalább jó francia nyelven-e? Távolról sem. És ő megmutatja, hogy a stylus egységben van az eszmékkal. És előszavát végezve, mindenkifelett kikel ez iskola két utóbbi műve ellen, a Zola „La Terre“-je és Daudet „l'Immortel“-je ellen. Röviden elemezve a Zola művét, megmutatja, hogy az teljesen hamis leírást ad a földmives nép erkölceiről és jelleméről. S így bírálja meg, a mi abban a vidéki életről is van írva. Aztán idéz egy néhány jól ismert helyet a műből, milyenek például, hogy „a gabonát Mindszentek napján vetik és nem kél ki, csak tavasszal (184. l.), a luczernát február hóban kaszálják (432—440. l.) stb. Aztán még szól „Az álom“ című regényéről is Zolának és a következőleg végzi: „Íme azok a rettentő hibák, melyek világosan mutatják, hogy az író egy javithatlan materialista. A bizonyítékokat maga szolgáltatja arra nézve, hogy nem bír észlelője lenni a tiszta lelkeknek, nem tud emelkedett érzelmeket festeni, sem psychológiája nincsen. Hamisan énekel, a földhöz ragadva marad.“ Szóval a naturálista iskolának feje a földmivelők életét hamisan rajzolja, nem ismeri; az emberi érzel-

meket hibásan elemzi, s egyáltalán tudatával sincs azoknak, s a mit nekünk nyújt, a bolondok házából, vagy a bűn szörnyetegeiről ellesett észleletek.

Zola „La Terre“-je után Daudet „L'Immortel“-jét a naturalista iskolának másik manifestatióját támadja és azt kérdi: „e romboló szellemű új manifestatio illik-e a mi korunkhoz? Avagy a haragnak kitörése az? Bármint legyen, a támadás nyilván való s célja: rossz hirbe hozni a nyelv és jó izlés emez utolsó védőit, lerombolni nemzeti dicsőségünk egy emlékét. Már csupán e szempontból is a L'Immortel“-nek czimezett kísérlet hibáztatandó tény. Glouvet aztán rövid összehasonlítást tesz a „La Terre“ és „L'Immortel“ között is; megmutatja, hogy mindkettőben ugyanaz a rendszer, ugyanaz tárgyalásmód s a főbb helyeken ugyanaz a nyelv. S erre nézve nagyon feltűnő példákat idéz. A miért ő keserű szemrehányást tesz Daudet-nak a mivelt és tanult társadalom erkölcsének hamis és nevetséges rajzolására, s aztán az eszeveszett neologismus. „Barbár szavakat kovácsol csupán azért, hogy ne úgy írjon, mint az ő társai. Aztán egész sorozatát közli azoknak a vad szavaknak, melyeket Daudet talált fel. S végül azt mondja: „Én úgy látom, hogy e könyv épp olyan, mint „La Terre“, a társadalomnak hibás és erkölcsrontó rajza s a francia nyelv tiszta hagyományai ellen intézett komoly támadás.

Glouvet, midőn így bánik el a naturalista iskola nagy pontifeixével, lényeges szolgálatot tett az irodalomnak és egyszersmind a művészetnek. Mennyi joggal mondja ez írók rossz izléséről és rossz hangjáról: „minthogy ti az emberiségnek csak a visszataszító ábrázolatát mutatjátok, megsértitek a művészetnek alaptörvényét. A vétek udvarlójává szegődni s az erkölcstelenség tetszelgő énekesévé, ez a mennyire én tudom, nem jogosít írói szerepre.“

Ez röviden Glouvet t ltakozása. A nélkül, hogy kérdeznők, hogy milyen eredménye lesz, annyit már is mondhatunk, hogy e tiltakozás megkönnyebbülést szerzett minden jó lelkiismeretű embernek. S aztán a mi a jó erkölcs és egészséges irodalom barátaira vigasztaló, hogy Glouvet példája nem maradt követés nélkül. Csaknem vele egy időben egy tiszta tollú és emelkedett szellemű író André Theuriet új beszéyeihez irt elő szavában hasonlóan ír a naturalistákról. E könyv címe: „A dolgok lelke“, Blondettől. Közlebbtről meg a francia akadémiának egy ülésén a Claretie fogadásakor, Renan, a ki az új tag beszédére felelt, tárgyalta e kérdést a kifejezés ama nagyszerűségével, mely a francia nyelv e mesterét jellemzi. Nem állhatom meg, hogy e beszédből néhány sort ne idézzek. „Mindaz a mi szeszélyvel van összekötve, azonnal eltűnik mint a szeszély. Minden, a mit a divat csinál, ki is megy a divatból. Korunk írói abban a hiszemben élnek, hogy mindig fiatalok fognak maradni. S feledik főképpen azt, hogy az emberiség nemes személy, kit a maga nemességében kell kifejezni... Kedvüket találják a hitvány emberek, e különféle erkölcstelenségek világában. Megvesztegetett izléssel az utálatost ragadják meg. A ganéjdomb festése lehet jogosult, de csak

ugy, ha az egy szép virágnak a növést segiti elé; a nélkül vissza-
tasztító.“

Az igazság érdekében meg kell jegyezmem, hogy a ki legelőször emelte fel szavát a naturalista iskola ellen, de a kinek felszólalása viszhang nélkül maradt, az Pailleron Ede, e nagy erkölcsi értékű író. Ő volt az, ki a naturalismus felett irott bírálatát e szavakkal végezte be: „Ünnepelni a fajtalan, az erkölcstelennel csavarogni, ezen az uton a csömörletességig menni s mind durvaságok és ocsmányságok gyakorlata által éheztetni, a mi bennünk gyöngéd és nemes; eme régi jelszót „fölebb, fölebb!“ ezzel cserélmi fel, „alább, mindig alább!“ — ily dolgokat művelni — ez nem forradalom a művészet ellen, ez lázadás.“ Ezt a hangot visszhangozzák azok az írók, a kiknek eszméit föbb vonásokban ismertetem. Ohajtjuk, hogy ez a mozgalom itt ne álljon meg, hanem haladjon a fennemlített társulatéval együtt. A naturalista iskola elleni eme keresztes hadjáratban részt vesz az atheismus ellen alakult szövetség, a Petit bibliothèque française, melyben csak a sziv emelésére czélzó, nemes érzelmeihez szóló művek jelennek meg, a „Revue des familles“ vállalat, melynek élén Jules Simon áll, s melynek czélja Franciaországot a családi szellem emelése által emelni. Lehet remélni, hogy e törekvés mind erősebb lesz és hogy e mozgalom az igaz lelkiismereteket hova-tovább mindinkább megnyerve termékeny és hatalmassá válik arra nézve, hogy megbizonyítsa az olvasók tömegének a naturalismus büneit és semmitérőségét. Mert ismétlem az olvasókra kell hatni; mert a mint Glouvet oly jelesen mondja: mielőtt a jó mag elvettetnék a ti mezőtökbe, irtsátok ki a gazt.

D. CHARRAUD.

U. i. Magáról a regényről „Marie Fougère“-ről semmit se mondtam. Nem is volt ez czélom, hanem csak az előszóról szólni, mely a sajtóban viszhangot keltett, mint a most annyira divatos iskola elleni tiltakozás. A regény maga különben igen érdekes és jól van írva. Egy erkölcsi idyl, melyben a legszigorubb lelkiismeret sem találhat kifogásolható, s hű és élénk leírást nyujt az erdészek szokásairól, kik a Loire partjain levő erdőkben élnek és dolgoznak. Ezt olvasva az ember a középkorban képzeli magát.

D. CH.

BUDAPESTI LEVÉL.

(Egyházi élet.)

BUDAPEST, 1889. ápr. 12.

Tisztelt Szerkesztőség!

Budapesti egyházközségünknek s a hozzá tartozó leány-egyház-községeknek 1887. és 1888. évi működéséről és haladásáról az érdeklődők számára, lehetőleg röviden, a következőket irhatom.

Anyae gyházközségünkben a szokott módon és időben tartott istentiszteleteinket a hivek s másfelekezetűek is

aránylag kielégítő számban látogatták. Különösen az ünnepek valóban ünnepélyesek s fölemelők voltak.

Anyakönyvünk szerint keresztelés volt 1887-ben 15, 1888-ban 14. Ezek közül 5 átkeresztelés a Mózes-vallásról. Esketés volt 1887-ben 22, 1888-ban 36. Ezekből 10 más lelkészek által (felhatalmazással), a többi általam végezve: Ez utóbbiakból 1 Rákos-Csaban a reform. templomban, 1 Bőnyben az evang. templomban, 1 Kassán és 1 Szent-Gotthárdon magánlakáson. Temetés volt 1887-ben 4, 1888-ban 7. Nagyobb részük vidéken s más lelkészek által; az általam végzett négyből 1 Székesfejérvárt s 1 Szabadkán.

Áttért hozzánk 1887-ben 61 felnőtt s 20 gyermek, együtt 81. 1888-ban 82 felnőtt s 13 gyermek, együtt 95. Kitért 8 és 14, együtt 22.

Lélekszám 1887. végén 606, 1888. végén 703. Az alakuláskor 202 egyháztag volt bejegyezve.

Az iskola-kötelesek mind jártak iskolába.

A lelkészi jegyzőkönyv szerint beérkezett s elintéztetett 1887-ben 527, 1888-ban 817 ügy. A két év alatt általában egyházi érdekekben, magán-naplóm szerint, irtam 1339 levelet.

Az angol és amerikai unitárius Társulatokkal az összeköttetés levelezés s évi tudósítások útján fentartott.

Az Unitárius Kis Könyvtárból két év alatt 11 füzet, eddigelé 36 füzet jelent meg. Ára 1 frt 60 kr. Több példányban olcsóbb. Füzetek külön-külön is kaphatók.

Egyházi könyvtárunk, vásárlás útján, a Jakab Elek „Kozsvár Történeté“-vel, a Bod Péter-féle Egyh. történelem I. kötetével, s a Ker. Magvető évi köteteivel gyarapodott.

Leltárunk szerint főleg az Úr-asztala teljes felszerelésére történtek szép ajándékozások s áldozat-készséget bizonyító adományok. A Jakab Elek afia kedves leányai által készített s ajándékozott több mint 400 frt értékű asztalterítő és kehely-takaró, a Telkes Simon s neje által ajándékozott 200 frt értékű kehely, s a Derzsi és neje által ajándékozott 100 frt értékű tányér a Magvetőben már említve voltak. Az utóbbi két év alatt csináltattunk egy ritka szép kivitelű, aranyozott ezüst kehelyt, értéke 250 frt és egy kannát, értéke szintén 250 frt. Mindkettő Herpka Károly iparművészeti tanár remekműve. Ezeknek beszerzésére gyűjtő-ivemen adományoztak: Hajós János, Bedő Albert, Grúz Albert 25—25 frtot; Ferencz Károly, Ferencz József (püspök), Jakab Elek, dr. Székely Ferencz, Telkes Simon, Sebes Pál, Dániel Gábor (főispán-főgondnok) 20—20 frtot; dr. Iszlai József, Végh József, Ürmösi Miklós, Boncza Miklós, Simó Ferencz, Gál Jenő, Halmágyi Sándor 10—10 frtot; Véber Sándorné, Kozma Gyula, dr. Sebes Károly, Xántus János 5—5 frtot; dr. Ürmösi Gyula, Farkas Sándor és Becsák János 3—3 frtot, összesen 314 frtot, mely szives adományaikért egyházközségünk nevében, e helyen is, legmelegebb köszönetet nyilvánítani kedves kötelességem. Ujabban D. K. és N. I. ajándékoztak a nagyobb kehelyre egy tányér-alaku, aranyozott ezüst fedőt, értéke 20 frt. E szerint Úr-

vacsorai asztalunk már teljesen föl van szerelve, s több mint 1200 frt értéket képvisel. Izlésben, fényben, szépségben s tán értékben is nem sok párja lehet a mieink között. Most már csak templom kell hozzá.

Vagyonilag is szép haladást tettünk. Lelkészi és templom-alapunk a két év alatt 21 ezerről 24 ezer frtra emelkedett. Ez emelkedés nagy részét az évi kamatok adták; gyűjtő-könyvecskék útján közel 500 frt, Halmágyi Sándor afiától papír-járadék kötvényben, mint adomány, 100 frt folyt be. Itt is felkérem azokat, kiknél gyűjtő-könyvecskék vannak, sziveskedjenek minél előbb s minél nagyobb összegekben beszámolni, mert az építkezés miatt égető szükségünk van a pénzre.

Az állandó kepe-alap, melyet kiváló gonddal ápolok, s mely legnagyobb részben a saját gyűjtésem, a két év alatt 5600 frtről 12,500 frtra emelkedett. Ebben 100 frt a dr. Székely Ferencz afia szives adománya, kötvényben.

A gróf Telekiné Simén Klára-féle lelkeszi alap a mult év végén 274 frtot tett.

Indítványom folytán a Tanácsunk egy kepe-megváltási alapra vonatkozó szabályzatot állapított meg s terjesztett fel az E. K. Tanácshoz a mult évben. Választ még nem kaptunk. Ez alapnak is van 328 frtja. Említett alapjaink pénzüsszege 37,465 frt 73 kr. Pénzbeli vagyonunk tehát két év alatt csaknem 10 ezer frttal gyarapodott.

Ingóságaink értéke 1600 frt.

Az évi kepe-ajánlatok összege 2000 frton felül van. De, fájdalom, a hátralékok is folyton emelkednek s így e czimen 1500 frt évi bevételnél többre alig számíthatni.

Évi kiadásunk 3500 és 4000 frt közt váltakozik.

Az angol és amerikai unitár. Társulatoktól, ugyszintén a magyar unitárius egyházi közpénztárból is az évi segélyt rendszeren megkaptuk. Az angol Társulat évi segélyét 1887-ben 10 fonttal, 1888-ban ismét 10 fonttal szállította alább, előleges megkérdezésem után. Reméljük azonban, hogy folyton gyarapodó rendkívüli kiadásaink (a két segédlelkészi állomás évi segélyezése s az építkezés következtében pénztárunkra nehezedő újabb terhek) tekintetbe vétetvén, angol hitrokonaink a mult évi segélyt legalább pár évig még, alábbszállítás nélkül, megadni kegyeskednek.

A templom-telek beépítése ügyében tett lépéseinkről a Magvető olvasói a Jakab Elek úr leveleiből jórészen már értesültek. Ez és más okok miatt tehát csak röviden írok. — Megnyeretvén a főváros nagylelkűségétől az engedély arra, hogy az adományozott telken nem csupán templomot és papi lakot, hanem a helyi viszonyoknak megfelelőleg bérházat is építhessünk s hogy ezt pénzkölcsönnel is megterhelhessük, — első teendőnk volt vállalkozót keresni, ki a bérházat a templommal együtt, a jövedelemnek bizonyos évekig tartó élvezhetése (mint visszatérítés) alapján, a saját költségén felépítené. Ily vállalkozó vagy ajánlkozó végül is csak kettő akadt. Az egyikkel.

a megegyezés a tervvázlatok hiányossága s főleg pénzügyi nehézségek és bizonytalanságok miatt nem sikerült; sőt, a mire nem számítottunk, az építésznek munkálatait később kissé keserűen kellett több száz frttal megfizetnünk.

A másik, kivel dr. Székely Ferencz és én léptünk öszszekötésbe, a régi és nagyon költséges tervezet előleges elejtése után, határozott ajánlatot tett arra nézve, hogy a Petz Samu egyetemi tanár műépítész úr által készített új vázlat szerint a bérházat s ebben a templomot, 60 évi haszonélvezet fejében, vagy pedig a befektetendő összegnek 42 évre szóló 7°/_o-os megtérítése mellett, fölépíti. Ez ajánlatot egyházközségünk egyelőre elvben elfogadván, említett műépítész ural a terv-rajzok, a tervezet, költségvetés stb. teljes elkészítése iránt egyezsége léptünk 8000 frtban, melyet egyházközségünk 3 részletben (a 3-ik részt az épület átadása után) fog kifizetni. A tervek és költségvetés elkészülvén, a vállalkozó czéggel a szerződés pontjaira nézve még a mult nyáron tárgyalásokat kezdtünk. E tárgyalások több rendbeli kebli tanácsi és közgyűlési megvitatások után a szerződés végleges megállapítására vezettek. E szerződés létrehozásában kiváló érdemük van dr. Székely Ferencz és Gál Jenő afiainak, kik időt és fáradságot nem kímélve, bámulatos tevékenységgel buzgólkodtak. A teljesen megállapított s mindkét részről elfogadott szerződést a felek 1888. évi október 30-án irták alá, — egyik részről Hajós János gondnok és Derzsi Károly lelkész, mint az egyházközség meghatalmazottjai, — másik részről a „Holzspach A. Fiai“ czég. Ugyanakkor aláirtuk a tervrajz darabokat, a költségvetés példányait s megpecsételtük a márvány-, kő- és téglaminta darabokat. A szerződést s mellékleteit aztán egy, Gál Jenő afia által irt s elfogadott kérvény mellett — helybehagyás végett — benyújtottuk a fővároshoz, hol a különböző bizottságokon átmenvén s kedvező fogadtatásban részesülvén, végül a fővárosi tanács s aztán a közgyűlés által is egyhangulag elfogadtatott és helybehagyatott. Innen a szerződést Gál Jenő afia, mint megbizottunk, az Egyh. Képv. Tanácshoz vitte, mely azt f. é. márcz. 10-én szintén elfogadta és helybehagyta. Most már az építési engedély megnyeréseért kellett folyamodnunk, mely engedély az illetékes hatóságok részéről szintén megadatott. A fővárossal 1884-ben kötött ajándékozási szerződés módosító pontjait nemrég szintén aláirtuk. És így ma már annyira jutottunk, hogy mire e sorok napvilágot látnak, akkorrá már — ha valami fatum közbe nem jő — a tényleges építés is kezdetét veendi.

Igy állván a dolog, mit tehetnénk jobbat, mint hogy kifejezzük itt is mélységes köszönetünket a fővárosnak nagylelkűségeért s ritka generozitásáért, — és hálát adjunk Istenünknek az oly nagy mértékben tapasztalt segedelmeért!

A szerződésről tájékozásul következőket irhatom. A szerződés szerint a három utcára néző háromeletes épület, melyet fő-homlokzatán az emeleten kezdődő szép templom keresztül vág, 325.000 frtba kerül. Az egész épület s kivált a templom, goth stylben, való-

ban monumentálisnak ígérkezik. A vállalkozó cég 50 évig fogja a házbér-jövedelmet huzni s akkor az egész épület az egyházközség feltétlen birtokába megy át; de az egyházközségnek jogában áll az egész épületet bármikor átvenni vagyis megváltani, ha az összes építési költségnek a még le nem járt évekre eső ugyanannyiszor ötvened részét lefizeti s kárpótlásul még 50 ezer forintot fizet a vállalkozónak. Az épületet a vállalkozó csak 200,000 frtig terjedhető (legfőlebb 6°/_o-os) kölcsönnel terhelheti meg; a házbér-jövedelem első sorban e kölcsön törlesztésére fordítandó. Arra a nem remélt esetre. (mitől Isten óvjon!), ha a telek és épület valaha az egyházközség birtokából s így rendeltetése céljától elidegenítették. — az esetre a főváros biztosítja magát telekkönyvileg 36 ezer frtig, vagyis a teleknek az ajándékozáskor (1883.) fennállott leltári becsértékéig. — A templomot az egyházközség feltétlenül és díjtalanul használja. Papi lakás is okvetlen ott lesz, de ezért szállásbért kell fizetnünk. A templom belső felszerelése az egyházközség költségén történik. A haszonélvezet tartama alatt mindennemű adót s javítási költséget stb. a vállalkozó hordoz. A templom legkésőbb 1890 évi november 1-én az egyház használatába átadandó s a szerződéses 50 év is ekkor veszi kezdetét stb. stb. — Így hát. tekintve, hogy a telek jelenleg mintegy 70—80 ezer forintot ér. ha a beépítés megtörtént, a jövő nemzedék 50 év múlva. sőt ha munkás lelkek lesznek. jóval hamarabb is, mintegy félmilliót érő vagyonnak fog birtokába jutni. — Azt azonban ne gondolja senki, hogy jelenlegi anyagi helyzetünk könnyebbé válik. A tény ugyanis az, hogy az építész díjára, a templom felszerelésére, átíratási s más költségekre a templom-alapunk összegét valószínűleg egészen rá kell költenünk. E mellett a kijelölt lelkeszi lakásért körülbelül többet kell évenként kiadnunk, mint a megnyit eddig ugyanezért és az imaházért adtunk. Az egyesek áldozataira, az egyház és külföldi hitrokonaink segélyére tehát egy-ideig még nagyobb szükségünk lesz. S e segélyek megadását reméljük és kérjük is legalább addig, míg elköltendő alapunk ismét helyreépíthető. E nehézségek leküzdése s ez áldozatok meghozása azonban, azt hiszem. csak csekélységnek tekinthető, szemben azzal az óriási erkölcsi nyereséggel s győzelemmel, melyet kivivnunk sikerült, de a melyet fejtegetnünk teljesen fölöslegesnek látszik.

Ennyit budapesti anya-egyházközségünkről; és most áttérek leány- és fiók-egyházközségeinkre.

Hód me z ő - v á s á r h e l y i l e á n y - e g y h á z k ö z s é g ü n k A j - t a i J á n o s s e g é d l e k é s z b u z g ó v e z e t é s e a l a t t a z u t o l s ó k é t é v f o l y a - m á n s z i n t é n s z é p h a l a d á s t t e t t .

A z i s t e n t i s z t e l e t e k e t (v a s á r n a p k é t s z e r s c s ü t ö r t ö k ö n r e g g e l) a h i v e k . k i v á l t t é l i i d ő s z a k b a n , r i t k a b u z g a l o m m a l l á t o g a t j á k . D é l e l ő t t 1 5 0 — 2 5 0 - e n , d . u . 5 0 — 1 2 0 - a n s z o k t a k ö s s z e g y ű l n i .

A v a l l á s o s é l e t f e j l e s z t é s e s h i t e l v e i n k s t ö r t é n e l m ű n k i s m e r - t e t é s e c z é l j á b ó l s e g é d l e k é s z ű n k v a l l á s e r k ö l c s i f e l o l v a s á s o k

tartását hozta gyakorlatba s ilyet két év alatt tizennyolczat tartott a város különböző pontjain. E felolvasások nagy örömmel s részvétellel fogadtatnak.

Az egyházi dalkör a templomi és halottas énekeken kívül a hazafias dalokban is szép haladást tett; a tagok valódi érdeklődéssel s kitartó szorgalommal vesznek részt a próbákon és előadásokon.

A felnőttek általános énekképzése szintén szépen halad.

A 47 tanköteles gyermek vallásos oktatása lehető folyamatban van, habár a távoli és szétszórta lakás miatt sok nehézségbe ütközik.

Az anyakönyv szerint 2 év alatt volt keresztelés 30, esketés 1, haláleset 32. Áttért hozzánk 129, tőlünk 1 lélek. A lélekszám 277-ről 405-re emelkedett. Az áttérések (hozzánk) most is folyamatban vannak.

A vagyoni helyzet is javulást mutat, a mennyiben 5700 frt értékről 6400 frtra emelkedett. A baj csak az, hogy a 4000 frtnyi teher (az imaház és melléképületei vásárlása következtében) még mindig fenn van. Fájdalom, nem akadt még (pedig reméltem) egyházunkban oly hitrokon, a ki nemes áldozatkészségének tanubizonyosságául ez adósságot egyszerre törölte volna. Egy általános gyűjtés által, azt hiszem, segíthetnénk e bajon, s lehetővé tehetnők, hogy e fontos kis egyházközségünk a saját erején is megéljen, sőt hogy előbb-utóbb anya-egyházközséggé váljék!!

A jelzett vagyonnak egy részét teszi az u. n. „Angol és Amerikai Alapítvány.“ Angol és amerikai hitrokonaink ugyanis 1887-ben az Alföldi árvíz-veszély alkalmából hódmezővásárhelyi hiveink segélyezésére előbbieket 200, utóbbiak 150 frtot gyűjtöttek. Ez összeget főtiszt. püspökünk azzal az utasítással küldötte h.-m.-vásárhelyi hitrokonainknak, hogy a mennyiben a már előzőleg (szintén angol hitrokonaink adományából) küldött s kiosztott 308 frt segély a károsult hitrokonok felsegélésére elégségesnek látszanék: ez a 350 frt „Angol és amerikai alapítvány“ czimen tartassék meg az egyházközség javára, a hiveket ért veszteségek miatt netán apadandó egyházi adó pótlására. Ez alapítványhoz Benczur István pénztárnok 49 frt 10 krt, Schiller Imre másodgondnok 68 frt 21 krt ajándékozván, az alap 467 frt 89 kr-ra s a múlt év végén a kamatokkal 508 frt 89 kr-ra emelkedett.

Az évi egyházi kepe-ajánlat a múlt év végén 217 frt volt. Egyéb bevételeik a ház- és haszonbérekből, perselypénzből, a Főtanács által megszavazott segélyből, a mely méltán emelendő volna, folytak be.

Örömmel kell említenem, hogy a hivek buzgósa egy egyházi magtárt is teremtett, mely ez idő szerint 50 frt értéket képvisel.

A hiveknek az egyház részére tett adományait s az annak támogatására önként áldozott munkasegélyt nehéz lenne mind előszámlálni. Jegyzőkönyveik ezeket rendesen megőrokitik. Itt csak a főbbeket említhetem. Így, Benczur István és neje a s.-lelkésznek lakást

és teljes ellátást már 3 év óta a legnagyobb szíveséggel adták és adják. Ugyanők a szószékre s Urasztalára diszes takarókat s terítőket ajándékoztak, mintegy 50 frt értékben. Megyelka József gondnok az egyházközség temető-kertjében, előleges beleegyezés mellett, a korábbi években a saját költségén (mintegy 260 frt) egy csinos házacskát építtetett, mely 3 év alatt a bérjövedeleből magát nagyrésztben kifizetvén, gondnokunk a múlt tavasszal a részére még esedékes 51 frt követelésről az egyház javára lemondott, sőt megígérte, hogy ez összeget 100 frtra fogja kiegészíteni egy iskolai alap javára. Az említett ház jövedelme most már természetesen az egyh. pénztárt illeti. Ugyanő 3 unitárius gyermeket jó nyári ruhával, Schiller Imre 3 leánygyermeket, Benczur István s neje 4 gyermeket, Gyömrei Zsuzsánna 1 fiút láttak el egész rendbeli jó téli ruhával. Ez utóbbi e mellett egy Ur-vacsorai érc-tányért, a szószékbe egy láb-szőnyeget, az Angol-amerikai alap gyarapítására 4 frt 50 krt adományozott. Aczél Luiza hitrokon egy szép Urvacsorai pohár-takarót készíttetett. A többi hivek is teljes odaadással áldoztak, kézi munkával s apróbb, de fontos segítséggel támogatván az egyházat, mint pld. Gajdán Pál, Kis János, Kardos Ferencz, Gulyás János, stb. stb., elannyira, hogy a hivek önkéntes adományai és segélyei évenként értékken meghaladják az egyházi kepe-összeget.

Lelkészi látogatást köztük a két év alatt négyszer teljesítettem, felülvizsgálva s áttekintve az erkölcsi és anyagi helyzetet, a fontosabb teendők és ügyek felett tanácskozva, s lelkészünknek és a Kebli Tanácsnak lehető urbaigazításokkal szolgálva. Ily alkalmakkal vagy Megyelka gondnok, vagy Benczur pénztárnok hitrokonaink szoktak részéssitni a legszívesebb fogadtatásban s vendégszeretetben, melyért valamint egyházközségünk s szent vallásunk érdekében tanusított páratlan buzgóságukért és áldozatkészségükért őszinte köszönetemet nyilvánítani el nem mulaszthatom.

Isten tegye jövőben is sikeressé és áldásossá az igaz keresztényi szeretet és törekvés e ritka szép nyilvánulásait!!

Oroszházi fiók-egyházközségünk is halad, lassan talán, de biztosan. Itt 1887. decemberben voltam először, buzdítva a hiveket, hogy minél gyakrabban gyűljenek össze házi istentiszteletre, vagy legalább egy-egy felolvasásra. Ezt gyakorlatba is hozták. Salamon József gondnok vagy Nagy Sándor presbyter házánál vasárnaponként összegyűlnek, énekelnek s házi istentiszteleteket tartanak. A felolvasásokat legtöbbször Gintner István egyh. jegyző végzi. — Ajtai s-lelkész, másnemű látogatásokon kívül a két év alatt ötször járt át s tartott istentiszteletet szépszámú hallgatóság előtt, többnyire az említett buzgó hiveink házánál, kik iránta, úgy mint irántam, a legszívesebb vendégszeretetet szokták tanusítani. A múlt évben Pünköszt másodnapján voltam ott s predikáltam a Függetlenségi Kör helyisége nagytermében, melyet e célra készséggel átengedtek. Nemcsak a nagyterem, hanem a szomszédos szobák is tele voltak hallgatókkal, kik mintegy 300-an lehettek.

A lélekszám 50-ről 77-re emelkedett.

A tankötelesek száma 7. A gyermekek nevelésére kiváló gondot fordítanak. A felekezeti iskolákban az unitárius tanulóktól kettős tandíj követeltetvén, ennek fele részét az egyházközség hordozza.

Vagyonuk a múlt év végén 65 frt volt.

Mezőberényi unitárius fiók-egyházközség. Mező-Berényen (Békésmegye) 1887. évi október és követk. hónapokban főleg a ref. egyházból többen tértek át, kiket csak előleges komoly figyelmeztetésem után tett újabb kijelentésük s kérésük folytán — s ekkor is csak vagyonuk bevallása s ennek arányában az évi kepeajánlat előleges megtétele mellett — vettem fel az unitárius egyházba. Számuk 70-en felül emelkedvén, ismételt kérésükre dec. 12-én hozzájuk mentem s általános részvételök mellett közgyűlést tartottunk, mikor is a budapesti anya-egyházközséghez tartozólag fiókegyházközséggé alakultak. Szervezeti szabályzatuk az E. K. Tanács által s Főtanács által is megerősítettet, azzal a hozzáadással, hogy a közvetlen gondozás hm.-vásárhelyi s.-lelkészünkre bízott.

Az első istentiszteletet a hitek nagy öröme s lelkesülése mellett 1888. márt. 11-én tartottam az Olvasókör nagytermében, melyet hiveink e célra kibéreltek. Segédlelkészünk azóta hatszor tartott ott istentiszteletet, mindig nagy közönség előtt.

Ottani hiveink is mind derék magyar földmives emberek. A kebli tanácsot alkotják: Perei Mihály gondnok, kinek az érkező lelkész mindig szívesen látott vendége: Bereczki Péter társgondnok, Balogh Dániel jegyző, Bagi Pál pénztárnok, s még 6 egyháztag és 2 egyházfi. Mindannyian meleg érdeklődéssel s lankadatlan buzgalommal működnek.

Lélekszám 1887. végén 98, 1888. végén 130. Áttérések a f. évben is történtek.

Egyházi évi kepe mintegy 160 frt. Pénztári áthozatal 140 frt. Tankötelesek száma 5. — A folyó év minden tekintetben haladást jósol.

Polgárdii unitárius leány-egyházközség. Ez az unitarizmus legújabb gyermeke. Múlt évi július hóban Polgárdiból (Fehérmegye) egy levelet kaptam, melyben az illető — többek nevében — tudatja, hogy a ref. egyházból a belzavarok miatt több család végleg és határozottan kilépni szándékozik, s miután a községben evang. egyház nincs, katolikusokká lenni pedig nem akarnának, — elhatározták, hogy unitáriusokká lesznek annál is inkább, mert illetékes (ref.) egyéntől ezt a tanácsot nyerték. Kérnek tehát utasítást, hogy miként tehetnék ezt legkönnyebben s miként alakulhatnának mielőbb egyházközséggé; egyúttal az unitárius vallást ismerető könyvek küldését is kérték. E levélre én még csak nem is

válaszoltam (mit mond hozzá Szász G. ur és mások!); de füzeteket küldeni kötelességemnek tartottam. Nehány nap mulva jött a másik levél, jelezve, hogy az unitárius vallást most már ismerik, bensőleg eddig is ezt hitték, — tehát csak válaszoljak, mert ők a kilépést már megkezdték. Válaszomban a legkomolyabban figyelmeztettem, hogy gondolják meg tizszer is; mert papot, tanítót, templomot, iskolát odahagyni s aztán ezek helyett ujakat teremteni nem csekély feladat; s a kik mégis átlépnek, készen kell lenniök a legnagyobb áldozatkészségre, kitartásra, türelemre. Válaszul azt nyertem, hogy néhány nap mulva két derék polgár személyesen keresett föl, hozva 35 drb. kilépési bizonyítványt, melyeket — elismerésre legyen mondva — maga a ref. lelkész állított ki. Én a felvételt különböző czimen még ekkor is elodáztam. De nem sokáig lehetett ellentállani. Nehány nap mulva már 75 áttérő kérte a fölvételt. Fölvettem. Azután nemsokára, ismételt kívánatukra, közjük rándulván, a fiókegyházat megalakítottam. Ez alkalommal óriási néptömeg gyült össze Császár János hivünk udvarán, várva és remélve, hogy beszédet intézek hozzájuk; de minden tüntetést kerüendő, ettől tartózkodtam s a gyűlés is szobában tartottuk. Itt a hívekhez intézett beszédemben nyíltan kijelenttem, hogy a ki áttérését esetleg megbánta: nyilatkozzék s én azonnal visszabocsátom. Nem akadt egy se. (Mindezt tájékoztatul irom le a ref. testvérek részére, kik azzal vádolnak, hogy mi támadunk, téritünk, lelkeket halászunk, futkosunk, megigéziünk stb.) — Az áttérők aztán folyton szaporodtak. Aug. 12-én tartottuk az első istentiszteletet, említett hivünk udvarán. Szeptember 9-én, 16-án és 30-án ismét le kellett mennem s prédikálnom; utóbbi alkalommal Úrvacsora osztás is volt (őszi hála-ünnep levén) melyben 88-an vettek részt. Novemb. 18-án szintén tartottam istentiszteletet; délután énektanulással foglalkoztunk. Ez istentiszteletek — az elsőt kivéve — már az e czélra kibérelt és fölszerelt imateremben tartottak. Gyűléseinken újra meg újra fölmerült az óhaj egy segédlelkészi állomás szervezése s betöltése felől. Ez végre valósult is, s Karácson másodnapján megtörtént a s.-lelkész Simó János beigtatása nagy tömeg jelenlétében. Azóta az ő buzgolkodása mellett az ügyek tovább folynak. Az izgalom azonban a ref. egyházban még nem ért véget; minden követ megmozgatnak s mint hallom, még törvénytelen eszközöket is használnak a ref. afiak a kitértek visszatéritisére. Nekik — a mint hiszik — minden szabad! de mi, ha a legnagyobb előzékenységgel s testvéries érülettel járunk is el velük szemben, mi — szerintük — akkor is támadunk. Hiába, a Calvini szellemből nem válik soha szeretet szelleme!!

Az új lelkész Császár János derék hitrokonunk fogadta, egy időre, szives vendégszerető házába.

A polgárdii unitáriusok is mind derék magyar földmives emberek. — A Kebli Tanácsot alkotják: Bakos István gondnok, Sziládi János másodgondnok, Berki József jegyző, (a ki tollát más téren is jól forgatja), Szabó János pénztárnok s még 11 tanácsos és 2 egyházi.

A lelkék száma a múlt év végén 212 volt.

Bevételük 207 frt, áthozatal 137 frt.

Az istentiszteleteket vasárnap kétszer, s hétköznapokon minden reggel bámulatos szorgalommal gyakorolják.

Isten áldása legyen buzgolkodásukon!

Az összes bejegyzett lélekszám a budapesti anya- s a hozzá tartozó két leány- és két fiók-egyházközségben 1527. Az alakuláskor 223 volt.

Ezekben kívántam — lehetőleg röviden — (mert még sok mondani valóm lett volna) jelezni egyházunknak utolsó két évi haladását és jelenlegi állapotát a „szűkebb“ Magyarországon. A 7—8 évi működés eredménye felett bírálatot mondani a szives olvasóra bízom. Én áldom az Istent, hogy velünk volt, s kérem, hogy maradjon jövőben is velünk!!

DERZSI KÁROLY.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Jelen füzetünk elején veszik t. olvasóink Gróf Kuun Gézá-tól annak a vallásbölcselemi ismeretekben gazdag és mély tanulmánynak egy részét, melyet mult füzetünkben jeleztünk. E tanulmányhoz író több éven keresztül gyűjtötte az anyagot és most feldolgozva közrebocsátja. Mi kiválóan szerencséseknek érezzük magunkat, hogy e páratlan, tudományos nagy értékű munkát folyóiratunk nyújthatja irodalmunknak, s olvasóink figyelmét különösen felhívjuk reá.

Bölcselelettörténet. Irta dr. Szlávik Mátyás theol. tanár Eperjesen. II. köt. Pozsony, 1889. Kiadták a magyarhoni ág hitv. ev. egyetemes egyház theol. akadémiájának tanárai. Ára 1 frt 20 kr. Örömmel fogadtuk a szorgalmas szerzőtől ez új kötetet, mely a modern bölcselethez foglalja magában. A mű nem nagy terjedelmű, de röviden kellően tájékoz a jelesebb bölcseletről főbb elveiről. Szerettük volna, ha az egyes bölcselemi rendszerek összekötése teljesebb megvilágítást nyer, minthogy az a rövidsége törekvés következtében történhetett. Azonban az előadó tanár ezen segíthet s a mű használható kézi könyvnek fog bizonyulni. A nyelvezet sok helyt idegenszerű, hanem reméljük, hogy a szerző egy második kiadás alkalmával azon javítani fog.

Éppen most kaptuk „Az unitárius vallás főelvei“-t egy egyházi beszédben Boros György th. tanártól. E beszéd nyilvánosan elmondott Sepsiszt.-Györgyön az unitárius leányegyház újra alakulása alkalmával 1888. aug. 5-én. Az unitárius vallás főelveiről hármat jelöl meg: I. hogy Isten, a mi mennyei Atyánk egy Isten II. Jézus Krisztus Isten fia, nekünk testvérünk. oly tökéletes ember, ki az emberiségnek mindig példányképe lehet. III. Az ember Isten legremekőbb teremtménye, ki Istentől nyert tehetségeinél fogva követője lehet Jézusnak s ezeket fejtegeti buzgalommal s lelkesül mellettük. Ára 30 kr.

KÜLÖNFÉLÉK.

A budapesti unitárius templom építését f. évi május 1-én kezdi meg az Alkotmány-utczában, mely a fővárosnak egyik legelőnyösebb helye. Közeliében lesz az országgyűlés háza; az erdészeti palota már fel van építve, tőzsomszedságában épül a törvényszéki palota s ugyanitt van a kereskedelmi akadémia is. Följegyezzük ezt, mint a budapesti ekklézsia történelmének egyik legnevezetesebb mozzanatát.

A polgárdi-i egyházból. Tisztelt Szerkesztőség! A „Keresztény Magvető“ legközelebbi füzetében szives volt — még bölcsőjében levő — kis egyházunknak rövid történetét és a nevezetesebb mozzanatok leírását kiadni; e szivesség fölbátorit, hogy egy néhány mozzanat leírásának közlését ismét kérjük.

Említésre és megörökítésre méltó Rudolf trónörökös ő fensége emlékére febr. 3-án délelőtt tartott gyászistenőtisztelet, mely alkalommal szerény kis imaházunkra gyászlobogó tüzetett. Inaházunk gyászoló hivel szorongásig megtelt. Minden arczon látható volt a nagy veszteség fölötti igaz fájdalom és mély keserv kifejezése. A fejedelem halálára szóló alkalmi ének elhangzása után ima és gyászbeszéd tartatott ezen igék alapján: „Az egész Izrael reám néz vala, hogy én uralkodjam, de elvétetek az ország én tőlem és lőn az én atyámfiáé, mert az Urtól adattaték neki.“ (I. Kir. II. r. 15. vers.) Az igaz fájdalmat legtisztábban mutatták a minden szemből hulló könnycseppek.

Mártius 17-én ismét a szokottnál ünnepélyesebb istentisztelet tartatott az 1848-iki mártiusi korszakalkotó napok emlékére, mely alkalommal megfelelő ima és beszéd tartatott és a kételkedés ez igéinek alapján, hogy „Názáretből támadhat-e vala mi jó?“ (Ján. 1. r. 47. v. Názáret úgy lett feltüntetve, mint az emberiség „szabadságának, egyenlőségének és testvériségének“ szülőföldre, vonatkozással a 48-diki szabadságharcz eredményeire.

Sikerült szép kis ünnepély volt úgy azonban, hogy a politika nem tetetett szószéki tárgyalás alá, mégis megérthető volt az 1848 mártiusi napok örökfényű fontossága.

Említés volt téve a multkori közleményben, hogy dalárdát alakítottunk. Eleintén az volt a célunk, hogy csak egy hangon énekelünk a szorosán vett dalárdai vezér hiányában. Azonban ennél tovább mehattünk, mert megnyertünk egy embert — a ki hiveink kérésének a legelőzékenyebb szivességgel tett eleget — a ki valóságos harmoniát alakít énekkedvelő hiveinkkel — Szabó István róm. kath. énekvezér és tanító urban (a vidéken elismert kitünő organista, zongorista). Nehány egyházi és halotti éneket be is tanított egész odaadással, a melyeket ma már szépen énekelnek hiveink az imaházban is. — De fájdalom! a szép sikert ígérő harmonianak félbe kellett szakadni, mert a vezért egy hirteleni szivszélhűdés talán örökre tehetetlenné tette. A vallásos türelemnek a Szabó ur szivessége egy ecclatáns példája, a mi eléggé dicséri őt. Dalárdánk ezért működik a legelőbb kitűzött uton haladva. Kis gyülekezetünk oly gyönyörűen énekel, miszerint valahányszor hallja az ember, a legnagyobb öröm tölti bé. Meghallgathatnák ezt még az erdélyi hitrokonok is!!

Február 18-án egy temetésünk volt és az itt felmerült harangoztatási nehézségek megszünték a harang-alap teremtés eszméjét. Az eszme már kezd is a valóság felé indulni, a mennyiben az alap egy jótékonycélú multság rendezése által 105 frtban már le van téve. Ez is csak azt mutatja, hogy bizony van lelkesülés hiveinkben nem kis mértékben. Kezdetnek ez is jó. Az adakozók neveit hátrább lesz szerencsém közölni.

Örvendetes tény gyanánt említendő az itteni nép olvasási kedve és hajlama. Üres idejét senki sem vesztegeti a korcsma asztalai mellett, vagy más egészségrontó multságban, hanem igyekszik valami olvasni valót szerezni. Összegyűlnek valamely házhoz 10—15-ön és a legjobb olvasó valamí hasznost olvas fel minden téli estén. Az olvasási kedv nagyon fokozódott, mióta az „Unitárius Kis Könyvtár“ az „Unitárius Közlöny“ kézen foroghatnak. Az „Unitárius Közlöny“-t, mint „Dávid Ferencz“ egyleti tagok, mintegy 21-en rendelték meg. Egyházunk pénztára gyarapítására a multkori közlemény óta ajándékozni szivesek voltak: Sente Jánosné Berki Rebeka (ev. ref.) 1 frtot, özv. Berki Istvánné 30 krt, ifj. Földes Istvánné Berki Erzsébet (ev. ref.) 1 frt 20 krt, Közi Csapó Jánosné (ev. ref.) 30 krt, Rozs Tóth Jánosné (ev. ref.) 30 krt, özv. Tokács Mihályné (ev. ref.) 1 frtot, id. Kis Jánosné (ev. ref.) 1 frtot, Disznósi Istvánné (ev. ref.) 1 frt 20 krt, özv. Szalay Ferenczné Simon Erzsébet (ev. ref.) 1 frtot, Csizmadia János székes-fejérvári iparos 5 frtot (ev. ref. vallásu). Köszönet a jószívü adakozóknak. Ezekben kívántam egyházunk viszonyait röviden leírni, de mielőtt befejezném,

legyen szabad még egy el nem hallgatható körülményt hiveink köz-
 óhajára megemlíteni. Ugyanis a „Ker. Magvető“ legközelebbi füzeté-
 ből azt olvastuk, hogy Kolozsváron azzal a váddal, melylyel minden át-
 térőt illetni szoktak, hogy t. i. anyagi érdek szülte az áttérést, már
 minket is vádolnak. Hogy ez reánk nézve semmiesetre sem áll, az a
 Prot. lapokból kiolvasható, s így azt a vádat egyszerűen visszautasítjuk.
 Éppen így nem igaz az sem, hogy minket az unitáriusok „a lélekha-
 lászat fortélyaiival“ (L. „Prot. Egyh. és Isk. lap“ 3. sz. polgárdi-i eset)
 fogdostak volna hálókiba; mert — őszintén szólva — kevés kivétellel az
 unitárius vallást még hirből sem ismertük, mert az iskolában nem ta-
 nitottak róla semmit. Hanem a dolog így történt: „Midőn áttérési szán-
 dékunk a megvalósulás felé közeledett, elmentünk Sz.-Fejérvárra a luth.
 lelkész urhoz, — mert katolikusok lenni nem akartunk -- hogy meg-
 ismertesse velünk, néhányunkkal, azt a vallást és templomukat. Ez meg
 is tette, de nekünk nem volt kedvünk lutheranusoknak lenni sem. Te-
 hát melyik egyházban keressünk menedéket?

Nem tudtuk. De utasítást adott egy „reformált hazafi“ azt
 mondván, hogy ha már mindenesetre el akarnak térni, akkor legyenek
 unitáriusok, mert az is egy protestáns keresztény felekezet stb. Egy-
 szersmind azt is megmondotta, hogy Pesten van unitárius lelkész, ahoz
 kell menniök. Ennek megtörténte után mentünk kérésünkkel többször,
 személyesen is egyszer Pestre az unitárius lelkész urhoz, hogy vegyen
 fel minket az egyházba, de az csak többszöri szigorú megkérdés után
 vett fel.“

Igy nyilatkoznak hiveink és e nyilatkozat egyszersmind visszauta-
 sítja általában az unitáriusokra szórt alaptalan vádat is. Miután a
 Prot. lapok az ügy másik felét eléggé megismertették, jó lesz tudni ezt
 a felét is. Ezzel ez ügy leírását, valamint rövid tudósításom is bezá-
 rom. S i m ó J á n o s.

Károli-émlék. A „Sárospataki Lapok“ mozgalmat indított
 az iránt, hogy Károli Gáspárnak, a biblia halhatatlan érdemű magyar
 fordítójának a gönczi sirkertben emlékoszlop állíttassék s egy Károli-
 alap megteremtése által örökíttessék meg a nagy férfiú emléke. A ke-
 gyeletnek és erkölcsi tartozásnak oly ténye lesz ez, melylyel háromszáz
 év mulasztása lesz helyrehozva. Luther fordításáért a német nemzet és
 irodalom már sokszor és sokféleképen fejezte ki hálás elismerését. Bi-
 zony már ideje, hogy e magyar fordító érdeme iránt is valamely na-
 gyobbszerű emlék állítása által rójják le az utódok a hála adóját. Még
 nincs elhatározva, hogy a gyűjtés egyházhatóságilag, vagy egyháztársa-
 dalmilag eszközöltessék-e. De bármiként leend, üdvözljük a mozgalmat.

A párisi kiállítás alkalmából a párisi szabadelvű protestánsok választmányának ügyvivője Sarrus A. lelkész, az „Inquirer“ angol unitárius heti lap szerkesztőjéhez egy levelet intézett, melyben tudatja, hogy azon angol és amerikai unitáriusok, a kik a párisi kiállítást meglátogatni szándékoznak, mely protestáns templomokban, mikor és kiktől hallgathatnak szabadelvű egyházi beszédeket, tudatja továbbá a hivatalos helyiséget, a hol fennevezett ügyvivő lelkész ur reggel 9 órától estve 6 óráig minden nap szolgálatjára áll az unitárius testvéreknek megadni a netán szükséges utasításokat és felvilágosításokat. Ugyan csak Sarrus lelkész ur az angol unitárius társulat titkárához Ierson urhoz is intézett egy levelet, tudatva vele azon protestáns lelkészek és családok neveit és lakását, a kik a Párisba menendő unitáriusoknak igen jutányos áron készséggel adnak szállást s ha úgy kívánják, teljes ellátást is. Azok részére, a kik az angol unitárius társulat titkára által fognak ajánlatni, Sarrus lelkész ur a közvetítést is szívesen elvállalja. A párisi protestánsoknak, úgy látszik, más kátéjok van, mint a debreczenieknek és társaiknak.

Gyászhirek. Ádamosi Végh Mihály magyar-nádasi földbirtokos márcz. 3-án 70 éves korában hosszas szenvedés után meghalt. Elhunytát Végh Mária özv. Fekete Ferenczné Tordán, Végh Anna, Molnár Miklósné Szt.-Benedeken, Végh Mihály ravai pap, Végh Erzsi, Csipkés Ödönné Tordán s több kisebb gyermeke gyászolja. — Székely Miklós tordai t.-széki bíró és egyháztanácsos ápr. 9-én elvesztette kedves nejét, Szigethi Csehi Zsófit. A jó nő halála rajta kívül Szigethi Cs. Sándor volt tordai polgármestert és Szigethi Cs. Miklós ny. ezredes és szucsági birtokost érintette a legfájdalmasabban.

ARANYKÖNYV.

A SZÉKELY-KERESZTURI GYMNASIUM

5-ik tanári székére tett adakozások.

VIII. Közlemény.

I. Tőkét.

a) 5 évig.

	frt	kr	frt	kr
Ajtai János	à	2	—	= 10 —
Sztmihályi ekkla	à	10	—	= 50 —
Székely Zsigmond pipei pap . .	à	1	—	= 5 —
Gyulai Ferencz pipei tanító . .	à	—	50	= 2 50
Összesen				67 50

b) *Készpénzben:*

Nagy Dániel gondnok Rava	1 frt
Id. Kedei Pál	1 „
Id. Nagy István	1 „
Izsák Mózes felső	1 „
Török Sámuel esperes	10 „
Összesen	14 „

Kolozsvárt, 1889. ápr. 25.

BENCZÉDI GERGELY,
közpénztárnok.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Méltóságos és Főtisztelendő Ferencz József püspök ur a s.-köröspataki ekklesia orgona-alapja gyarapítására 10 frt, a s.-bodoki leányegyház adósága törlesztésére szintén 10 frtot kegyeskedett ajándékozni.

Áldozatkészségének e szép tényéért e helyen is hálás köszönetet mondani legfőbb kötelességöknek ismerik.

S.-Köröspatakon, 1889. febr. 20-án.

KÖLTŐ SÁMUEL,
gondnok.
ORBÁN FERENCZ,
gondnok.DEÁK MIKLÓS,
lelkész.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Tisztelendő Derzsi Károly budapesti unitárius lelkész ur a polgárdi-i unitárius leány-egyházközség számára egy 30 frt értékű, csinos urvacsorai kehelyt ajándékozott, melynek felirata ez:

„POLGÁRDI-I
UNITÁRIUS
EGYHÁZKÖZSÉGNEK
DERZSI KÁROLY
1889.“

Fogadja a tisztelendő ur — többszöri szivességei mellett — ez újabb igen becses ajándékáért, e helyen is legalázatosabb és leghálásabb köszönetünket. A polgárdi-i unitárius l. egyházközség nevében.
Polgárdi, 1889. ápr. 15-én.

BAKOS ISTVÁN,
gondnok.SIMÓ JÁNOS,
unitárius s. lelkész.